॥ श्री मन्मूलरामो विजयते ॥

श्रीमद्विजयीन्द्रभिक्षुविरचिता

चक्रमीमांसा

क्रोधोदग्रैः सटाग्रैः शिथिलितविगलत्तारकाहारहारी
नक्षत्रस्वच्छमुक्तावलिवलितविधुच्छत्रसच्छायकायः ।
रक्षोवक्षोविनिर्यत्क्षतजनिघुसृणालेपजातावलेपः
सोऽव्यान्नो व्याजसिंहो मिलितजयरवो वीरशृङ्गारधारी ॥ १ ॥

यदङ्कनं द्विजातीनां श्रुतिस्मृत्यादिचोदितम् ।
अनुष्ठितं सदा सद्भिः तद्धरेरायुधं नुमः ॥ २ ॥

उर्व्यां सत्कर्णतां यान्ति यद्गुणाकर्णने रताः ।
अर्णवं गुणरत्नानां पूर्णबोधं तमाश्रये ॥ ३ ॥

मध्वशास्त्रमहाचापमनुद्धार्यमपीतरैः ।
उद्धृत्य कीर्तिं यो लेभे तं जयार्यं सदा भजे ॥ ४ ॥

रमावरास्याम्बुजराजहंसोल्लसत्कथाश्रोत्र[1]कलापदो यः ।
कुवादिराट्कुंजरशीर्षभेदे हरिं भजे व्यासमुनिं मुनीशम् ॥५॥

मूकोऽपि वावदूकाग्र्यो जायते यदनुग्रहात् ।
श्रीसुरेन्द्रगुरोस्तस्य पादौ नत्वा गिरं भजे ॥ ६ ॥

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण विजयीन्द्राख्यभिक्षुणा ।
[2]तन्यते चक्रमीमांसा वैष्णवोल्लासकारिणी ॥ ७ ॥

---

1. कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपील्यमरः 2. क्रियते

यद्यपि तप्तचक्रादिधारणं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसदाचारसिद्धमिति तत्कर्तव्यतायां संशयाभावेन न विचारावसरोऽस्ति । तथापि प्रत्यक्षश्रुतीनां तत्परत्वे अन्यवाचकानां (तप्तचक्रादिधारणपर) श्रुतित्वे केषाञ्चित्तदाचारस्य सदाचारत्वे च विवादात् स्मृतिपुराणादौ विधिवन्निषेधस्यापि दर्शनाच्च संशयसत्त्वादस्ति विचारावकाशः । तत्र तावत् तप्तचक्रादिधारणस्य प्रमाणमिदमिदञ्चेति विशिष्य निरूपयितुं धर्मप्रमाणभूतानि विद्यास्थानानि निरूप्यन्ते । तत्राष्टादशप्रकाराणि विद्यास्थानानि । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वणवेदो शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं छन्दोविवृतिः मीमांसा न्यायविस्तरो धर्मशास्त्रं पुराणमायुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वोऽर्थशास्त्रञ्चेति । तथाच स्मृतिः—

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेत्यनुक्रमात् ।
अर्थशास्त्रं परं तस्मात् विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ॥ इति ॥

तत्र वेदानां साक्षाद्धर्मप्रमिति[1]जनकत्वेन प्राधान्यम्, इतरेषां तत्सहकारित्वम्, तच्चोत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति । स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयो, त्रयो वेदा असृज्यन्त इत्यादिश्रुतिषु त्रित्वोक्तिरथर्ववेदस्य त्रिष्वन्तर्भावापेक्षया । तत्र च एकैकोऽप्यनेकशाखात्मकः । सहस्रं सामशाखाः एकशतं यजुश्शाखाः, चतुर्विंशतिः ऋक्शाखाः इत्यादिवचनात् । देशविशेषे पठ्यमाना एवेति नोत्सन्नाः[2] नवा नित्यानुमेयाः । अस्मदाद्यर्वाचीनाध्ययनाभावमात्रेण तासां खिलत्वव्यपदेशः । अत एव सहस्रशाखाध्यायिनो भट्टपादप्रभृतय इति वदन्ति । ते पुनः द्विविधाः कर्मभागाः ब्रह्मभागाश्चेति । गर्भाधानादिकर्मप्रतिपादकाः कर्मभागाः ब्रह्म

---

1. प्रतीति 2. नोच्छिन्नाः

तदुपासनतत्फलतदुपासकादिस्वरूपप्रतिपादकाः उपनिषदो ब्रह्मभागाः । यद्यपि कर्माण्यपि ब्रह्मोपासनानि, तत्प्रतिपादकवाक्यान्यपि ब्रह्मपराणि । तथापि तेषां तथात्वं न सार्वत्रिकमिति द्वैविध्योक्तिः । उपनिषदोऽप्यनेकप्रकाराः ऐतरेयकं तैत्तिरीयकं, छान्दोग्यं, माण्डूकं, मुण्डकं[1] बृहदारण्यकं, तलवकारं, श्वेताश्वतरं, ब्रह्मबिन्दुः, तापनीयं, मैत्रेयं, जाबालं, सौबालं, कालाग्निरुद्रं, कठवल्ली, कौषीतकी, अथर्वशिखा, अथर्वशिरः, महोपनिषत्, नारायणोपनिषत्, आत्मबोधोपनिषत्, मन्त्रोपनिषत्, ब्रह्मोपनिषत्, आरण्योपनिषत्, परमहंसोपनिषत्, हंसोपनिषत्, गारुडोपनिषत्, रामोपनिषत्, गर्गोपनिषत्, शारीरोपनिषत्, शतपथब्राह्मणं, ईशावास्यं षट्प्रश्नोपनिषच्चेति । एवं खिलोपनिषदोऽप्यनेकप्रकाराः । शिक्षादीनि षडपि वेदाङ्गानि । तत्र स्वरवर्णादिस्वरूपप्रतिपादिका शिक्षा । अनेकशाखाविक्षिप्तकर्मानुष्ठानोपपादकानि कल्पसूत्राणि । तानि च बहुप्रकाराणि । आश्वलायनं, आपस्तम्बं, बोधायनं, भारद्वाजं, वैखानसं, सत्याषाढं, औशीनसं,[2] दाक्षायणं, कात्यायनं चेति । तत्राश्वलायनं ऋक्शाखासम्बन्धि । आपस्तम्बादीनि षडपि सूत्राणि तैत्तिरीयशखासम्बन्धीनि । दाक्षाययणं सामशाखासम्बन्धि । कात्यायनं काण्वशाखासम्बन्धि । शब्दसाधुत्वप्रतिपादकं शास्त्रं व्याकरणम् । वैदिकपदव्युत्पादकं निरुक्तं, कर्मानुष्ठानोपयोगितत्तत्कालप्रतिपादकं ज्योतिःशास्त्रम् । कर्मसमवेतार्थप्रकाशकगायत्र्यादिछन्दः[3] प्रतिपादिका छन्दोविवृतिः । वेदार्थनिर्णयेतिकर्तव्यताभूतविचारप्रतिपादकं शास्त्रं मीमांसा । सा त्रिविधा कर्ममीमांसा, दैवमीमांसा, ब्रह्ममीमांसा चेति । प्रमाणप्रतिपादकं शास्त्रं न्यायविस्तारः । वेदार्थविशदीकरणाय प्रवृत्तं धर्मशास्त्रम्, सैव स्मृतिरित्यच्युते । सा द्विविधा— प्रधानस्मृतिरूपस्मृतिश्चेति तत्र प्रधानस्मृतिः अष्टादशप्रकारा ।

1. आथर्वणम् 2. औखीयम्

3. शब्दस्वरूपप्रतिपादिका छन्दोविचितिः

मानवम् याज्ञवल्क्यम् आत्रेयम्, दाक्षम्, कात्यायनम्, वैष्णवम्, वासिष्ठम्, हारीतम्, व्यासम्, पाराशरम्, भारद्वाजम्, काश्यपम्, गौतमम्, बार्हस्पत्यम्, सांवर्तम्, यामम्, शांखम्, औशनसञ्चेति। उपस्मृतिरप्यष्टादशप्रकारा। शातातपम्, शाण्डिल्यम्, लिखितम्, शौनकम्, पैठीनसम्, वृद्धहारीतम्, पाराशरम्[1], वृद्धमनुः, वृद्धवासिष्ठम्, जाबालम्, आङ्गीरसम्, ज्ञानबार्हस्पत्यम्, दत्तात्रेयम्, क्रतुः, दाल्भ्यम्, प्राजापत्यम्, बोधायनम्, सनकञ्चेति।

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोङ्गिराः।
यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ।
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः॥

इति याज्ञवल्कीयवचनमन्योपलक्षणार्थम्। अन्यथा स्मृतिसंग्रहकारैः तत्तद्वचनोदाहरणं न स्यात्। स्मृतिषु अष्टादशत्वस्य याज्ञवल्क्य एव भञ्जितत्वाच्च[2]।

वेदोपबृंहणभूतं पुराणम्। तद् द्विविधम्। प्रधानपुराणमुपपुराणं चेति। प्रधानपुराणमष्टादशविधम्— १. नारदीयम् २. वैष्णवम् ३. भागवतम् ४. गारुडम् ५. पाद्मम् ६. वाराहम् ७. ब्रह्माण्डम् ८. ब्रह्मवैवर्तम् ९. मार्कण्डेयम् १०. भविष्यत् ११. वामनम् १२. ब्राह्मम् १३. मात्स्यम् १४. कौर्मम् १५. लैंगम् १६. शैवम् १७. स्कान्दम् १८. आग्नेयम् चेति॥

उपपुराणं चाष्टादशप्रकारम्— १. वायव्यम् २. भार्गवम् ३. सौमम् ४. ब्रह्माण्डम् ५ कौशिकम् ६. पाराशरम् ७. नारदीयम् ८. नारसिंहम् ९. कापिलम् १०. वासिष्ठम् ११. शिवधर्मः

---

[1] आपस्तम्बम् [2] याज्ञवल्क्यस्मृतिः आचाराध्यायः उपोद्घातः ४-५

१२. मारीचम् १३. मानवम् १४. स्कान्दम् १५. दुर्वासम्
१६. आदित्यम् १७. वारुणम् १८. शाम्बरम् चेति ॥

इतिहाससदागमानां च धर्मशास्त्रेषु पुराणेषु वा अन्तर्भावान्न तेषां विद्यास्थानाद्बहिर्भावः । अत एव भारतपंचरात्रवचनानि तत्र तत्रार्थे प्रमाणत्वेनोदाहरन्ति वृद्धाः ।

आयुर्वेदो वैद्यशास्त्रम् । शस्त्रास्त्रप्रयोगोपसंहारहेतुमंत्रप्रयोग-प्रदर्शकं शास्त्रं धनुर्वेदः । गानतद्धर्मादिस्वरूपप्रतिपादको गान्धर्वः । अर्थार्जनोपायभूतं नीतिशास्त्रमर्थशास्त्रम् ।

उदाहृतानि धर्मशास्त्राणि पुराणानि च त्रिविधानि । सात्विकानि राजसानि तामसानि चेति ।

वासिष्ठं चैव हारीतं व्यासं पाराशरं तथा ।
भारद्वाजं काश्यपं च सात्विका मुक्तिदायिनः ॥

मानवं याज्ञवल्क्यं च आत्रेयं (ह्यात्रेयं) दाक्षमेव च ।
कात्यायनं वैष्णवं च राजसाः स्वर्गदायिनः ॥

बार्हस्पत्यं[1] गौतमं च सांवर्तं च यमस्मृतिः ।
शांखं चौशनसं देवि[2] तामसा निरयप्रदाः ॥

इति वचनानुसारात् ।

वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् ।
गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ॥
षडेतानि पुराणानि सात्विकानि मतानि वै ।
ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।
भविष्यद्वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोध मे ।

---

[1]गौतमं बार्हस्पत्यं च [2]चेति

मात्स्यं कौर्मं तथा लैंगं शैवं स्कान्दं तथैव च ।
आग्नेयं च षडेतानि तामसानि मतानि वै ।

इत्यादिवचनानुसाराच्च । तेषां तत्र तत्र परस्परविरोधे सात्त्विकोक्तमेव ग्राह्यम् । एवमष्टादशविद्यास्थानान्यपि साक्षात्परंपरया च धर्मं प्रत्युपयुक्ततया धर्मप्रमाणानीति । तत्र श्रुत्यादिकमेव धर्मप्रमाणतयोदाहर्तव्यमिति ।

॥ इति विद्यास्थाननिरूपणम् ॥

नन्वेतावता तप्तचक्रादिधारणं धर्म इत्यत्र किं प्रमाणमुपन्यस्तम् । न तावत् प्रत्यक्षम् । धर्मे तस्य प्रमाणत्वानभ्युपगमात् । अत एव नानुमानम् । नापि श्रुत्यादिकम् । तत्प्रतिपादकश्रुतेरदर्शनात् इति चेत् उच्यते—

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः ।
अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते शृतास इद्वहंतस्तत्समाशत ॥

इति त्रिष्वपि वेदेषु पठ्यमाना श्रुतिस्तत्र मानम् । अस्याः श्रुतेरयमर्थः । ब्रह्मणो वेदस्य चतुर्मुखस्य ब्राह्मणजातेरुक्तानां सर्वेषां वा पते रक्षक इति विष्णुसंबोधनम् । प्रभुस्त्वं विश्वतो विश्वेषां गात्राणि पर्येषि व्याप्नोषि । अन्तर्यामिरूपेण वर्तसे । तादृशस्य ते तव पवित्रं सुदर्शनम् । पवित्रमिति सुदर्शनस्य संज्ञा । पुवः[1]संज्ञायाम् (पा.सू. ३-२-१८५) कर्तरि चर्षिदेवतयोरिति (पा.सू. ३-२-१८६) देवतासंज्ञायां कर्तरि करणे च त्र—प्रत्ययविधानात् । 'सुदर्शने च दर्भे च पवित्रं शणसूत्रके' इति वेदनिघण्टौ, 'सुदर्शनं सहस्रारं पवित्रं चरणं पविः' इति निरुक्ते[2], 'पवित्रं

---

[1] पुवः इत्रः स्यात्, ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । येन आज्यमुत्पूयते यच्चानामिकावेष्ठनम् । देवतायां तु अग्निः पवित्रं स मा पुनातु ।

[2] निघंट्वन्तरे निघण्टौ

चरणं चक्रं लोकद्वारं सुदर्शनम्। पर्यायवाचका ह्येते चक्रस्य परमात्मनः ॥' इति श्रीशास्त्रे[1]। पवित्रं चरणं नेमिररिश्चक्रं सुदर्शनम्। सहस्रारं प्राकृतघ्नं लोकद्वारं महौजसम् ॥ नामानि विष्णुचक्रस्य पर्यायेण निबोध मे।' इति पाद्मे च सुदर्शनशब्दपर्यायत्वकथनाच्च। अन्वर्थसंज्ञा चेयम्। पुनाति च त्रायते चेत्यतः पवित्रमित्येकायनब्राह्मणे निरुक्तत्वात्। यद्वा पविं वज्रं त्रायते इति पवित्रम्। 'कुलिशं भिदुरं पवि'रित्यभिधानात्। तं विततं भुवनेषु विशिष्टेषु विष्णुभक्तेषु वा व्याप्तम्। एवंविधेन अग्नितप्तेन चक्रेण अतप्ततनूः असंस्कृतशरीरः। अत्र कप्प्रत्ययाभावः समासान्तविधेरनित्यत्वात्। आमः अदग्धपापः तत् ब्रह्म नाश्नुते न प्राप्नोति। तच्छब्दस्य ब्रह्मनामत्वं च, 'तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति' 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणः त्रिविधः स्मृतः।' इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्। शृतासः संस्कृतवह्नियुक्तेन सुदर्शनेन तप्ताः श्रा पाके इति धातोः। न केवलमेकवारं चक्रतप्ताः तत्समाशत किन्तु वहन्त इत् वहन्तः गोपीचन्दनादिना नित्यं वहन्तः एव। तदुक्तं पाद्मे—

गोपीचन्दनतो नित्यं लाञ्छितो यस्य विग्रहः।
शङ्खचक्रगदापद्मैः देहे तस्य सदा हरिः॥ इति॥

तत्रैवान्यत्र[2]

कृष्णायुधाङ्कितं पुण्यं गोपीचन्दनमृत्स्नया।
प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यति॥ इति॥

तादृशा एव तद् ब्रह्म समाशत प्राप्नुवन्निति।

केचित्तु ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य रक्षक इति सुदर्शनसम्बोधनम् अमः लोपाभावस्तु छान्दसः। ते इति तृतीयार्थे षष्ठी। तच्च अतप्ततनूरित्यनेन सम्बध्यते इत्याहुः।

---

[1] श्रीपञ्चरात्रशास्त्रे [2] तथैवान्यत्र

तथा—

“चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि।
तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरातिन्तरेम॥”

‘लोकस्य द्वारमर्चिष्मत्पवित्रं ज्योतिष्मद् भ्राजमानं महस्वत्।
अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं चरणं नो लोके सुधितान्दधातु।’

इति तैत्तिरीयश्रुतिरपि तत्र प्रमाणम्। तस्याः अयमर्थः—येन चरणेन चक्राङ्कनेन पूतः शुद्धः। अतप्ततनूरित्यनेनैकार्थ्यात्। दुष्कृतानि पापानि तरति विततं विस्तृतं पुराणं पुरातनं तत् चरणं सुदर्शनं पवित्रं पावनकरणं कर्तृ च इति योजना। चरणपवित्रशब्दयोः पर्यायत्वेऽपि तत्र अवयवार्थविशेषमादाय अपौनरुक्त्यम्। पवित्रशब्दस्य अवयवार्थः उक्तः। चरणशब्दस्तु चर्यते उत्कृष्यते सदाचारेण विषयीक्रियते इति कर्मव्युत्पत्त्या सदाचारेण सेव्यपरः। चर्यते सुगतिः साध्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या सुगतिसाधनपरो वा। चर्यते भक्ष्यतेऽनेन पापसङ्घातः तथैव व्युत्पत्त्या पापदाहकपरो वा। एवं च अन्येषामपि स्वसम्बन्धेन पावित्र्यापादकस्य स्वतःपावित्र्यं किं वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायः सूचितः। एवं सर्वसाधारण्येनाभिहितमर्थं स्वात्मन्याशास्ते तेनेति। शुद्धेन अस्पृष्टदोषगन्धेन पवित्रेण स्वसम्बन्धिनामपि दुष्कृततरणहेतुना तेन चरणेन पूताः तदङ्कनेन संस्कृतगात्राः पाप्मानमरातिं पापरूपशत्रुं अतितरेम अतिक्रम्य वर्तामहे।

लोकस्य जनस्य द्वारं पुरुषार्थप्राप्त्युपायभूतम्, अर्चिष्मत् ज्वालावत्, ज्योतिष्मत् किरणवत्, महस्वत् प्रकाशवत् तच्च स्वतो देदीप्यमानतया तद्धारणदशायां तप्ततया च उपपद्यते। अत एव भ्राजमानं शोभमानं अमृतस्य मोक्षस्य धाराः अनुभवविशेषान् बहुधा नानोपायैः दोहमानं स्वयमेव दुहानं चरणं कर्तृ नोऽस्मान् लोके इह परत्र च सुधितान् सुप्रतिष्ठितान् दधातु करोतु। अत्रापि मन्त्रान्तरानुगुण्यात् स्वदेहे धृतं तप्तचक्रं एवं करोतीति वाक्यार्थो लभ्यत इति। तथा च—

"चमूषच्छ्येनः शकुनो बिभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत्।
अपामूर्मिं सचमानः समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति ॥" इति।

ऋक्सामयोः पठ्यमाना (ऋ. मं. ९ सू. ९६ मं. १९) (साम. ११७७) श्रुतिरपि तत्र प्रमाणम्। अस्या अयमर्थः—गाः वागादीनि विन्दति लभत इति गोविन्दः। गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् (वा.) इति शप्रत्ययः। यद्यपि विद्लृ लाभे इति धातोः अनिदित्वात् इदितो नुम्धातोरिति नुम् न प्राप्नोति। तथापि शे मुचादीनामिति सूत्रान्तरेण नुमत्रेति द्रष्टव्यम्। गोविन्दशब्दस्य तृज्वद्भावः छान्दसः। गोविन्दुः गोविन्दस्येत्यर्थः। तस्यायुधानि चक्रादीनि बिभ्रत् पुमान्, चमूषत् षद्लृ विशरणार्थः पापसमूहविशरणकारणीभूतः [समर्थः] श्येनः शंसनीयस्य गन्ता शंसनीयां[1] गच्छतीति निरुक्तत्वात्। शकुनः आत्मोन्नयनसमर्थः। शक्नोत्युन्नेतुमात्मानं इति निरुक्तत्वात्। बिभृत्वा स्वसम्बन्धिनामपि भरणसमर्थः डुभृञ् धारणपोषणयोः इति धातोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति क्वनिप्। किंरूपः द्रप्सः आदित्यसमः। असावादित्यो द्रप्स इति वाजसनेयके श्रवणात्, समुद्रं समुद्रिक्तम्। अपां अप्शब्देनात्र गर्भस्थापो विवक्ष्यन्ते तासामूर्मिं पुञ्जं ऊर्मिरूपं संसारमित्यर्थः। तत्र सचमानः स्वच्छन्देन सञ्चरणशीलः षच समवाये इत्यस्माद्धातोः ताच्छील्ये चानश् प्रत्ययः। महिषः[2] पूजितः अविम[3]ह्योष्टिषच्। एवं चमूषदित्यादिसप्तपद-निरुक्तगुणयुक्तः सन् तुरीयं धाम वासुदेवाख्यं तेजो विवक्ति भजते प्राप्नोतीति यावत्। एवं च संसारनिवृत्तिपूर्वकं तुरीयं धाम प्राप्तुकामो गोविन्दस्य तत्तचक्राद्यायुधानि बाहुमूलादिषु बिभृयादित्यर्थः।

---

[1] शसनीयान् शसनीयम्, नि. अ. ४-२४

[2] अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द इति सूत्रे (३-१-१३८) वार्तिकमेतत्।

[3] अविमह्योष्टिषच् उणादि प्र. पा सूत्रं ४५

अथ बृहदारण्यकविशेषे श्रूयते—

निचिक्षेप सुषणं भिद्यमानं मध्ये बाहुमदधत्सुदर्शनम् ।

विष्णोरिदं भूरिदं भूरितेजः प्रधर्षति दिवानक्तं बिभृयुस्तज्जनासः ॥

इति । तदर्थस्तु मध्येबाहु बाह्वोः मध्ये वक्षसीत्यर्थः । तत्रापि बाहुमध्यत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । एतदर्थपरत्वेऽपि द्वयोरपि विकल्पेन समुच्चयेन वा सुदर्शनधारणस्थानत्वे विरोधाभावात् । तथैव केषांचिन्महात्मनामनुष्ठानदर्शनात् । सुदर्शनं चक्रं यः अदधत् स चक्रधारी भिद्यमानमनेकप्रकारेण विभज्यमानं नानाविधमिति यावत् । भिद्यमानं जनान् भिन्दानमिव, कर्मणि प्रयोगः छान्दसः । सुषणं अन्तकरं पापमि(स्ये)ति सामर्थ्याल्लभ्यते । षोऽन्तकर्मणीत्यस्य ल्युटि रूपं, निचिक्षेप अतिशयेन निक्षिप्तवान् यतो भूरिदं बहुफलदं विष्णोरिदं विष्णुसम्बन्धि सुदर्शनं, भूरितेजः बहलं[1] वैष्णवशत्रुसामर्थ्यं प्रधर्षति परिभवति अन्तःपापं नाशयतीत्यर्थः । तस्माज्जनासो जनाः आज्जसेरसुक् इति असुगागमः । दिवानक्तं सदा बिभृयुः धारयेयुः । एवंच अनिष्टनिवृत्तिकामः तप्तचक्रं बाहुमूले भुजमध्ये वक्षसि वा सदा बिभृयात् इति निष्कर्षः इति ।

तथा ऋचि बाष्कलशाखायां श्रूयते—

प्रते विष्णो अब्जचक्रे पवित्रे जन्माम्भोधिं ततंवे चर्षणीन्द्राः ।

मूले बाह्वोः दधते पुराणा लिङ्गान्यङ्गे तावकान्यर्पयन्ति ॥

एतदर्थस्तु—हे विष्णो ! पवित्रे परिशुद्धे चर्षणीन्द्राः ज्ञानवन्तः बाह्वोर्मूले ते तव अब्जचक्रे शङ्खचक्रे प्रदधते प्रकर्षेण धारयन्ति । व्यवहिता[2]-श्चेत्यनुशासनात् प्रेत्युपसर्गस्य व्यवधानेन प्रयोगेऽपि क्रियया सम्बन्धः । एवं च शङ्खचक्रे केचित् विधारयन्ति अन्ये पुराणाः पुरातनाः महर्षयः तावकानि लिङ्गानि पञ्चायुधान्यपि अङ्गे भुजयुगले ललाटमूर्धहृदयेषु अवयवेषु अर्पयन्ति बिभ्रति इति ।

[1]बहुविधं [2]पा. सू. १-४-८२

तथा आथर्वणमहोपनिषदि ब्रह्मसूक्ते श्रूयते—

दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् ।
सव्ये तु शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥ इति ।

अत्र मासान् विप्रोऽर्ध[1]पञ्चमान् इत्यादाविव विप्रशब्दो न क्षत्रियादि व्यवच्छेदार्थः । सर्वेषां शङ्खचक्रादिधारणस्य, बिभृयुस्तज्जनासः, ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । विप्रस्य तु प्रकृष्टाधिकारित्वेन अकरणे प्रत्यवायभूयस्त्वप्रदर्शनार्थः । तुरवधारणे । दक्षिण एव भुजे सुदर्शनं सव्य एव भुजे शङ्खं बिभृयात् । भुजांशे विशेषद्योतनार्थो वा । ब्रह्मविदो विदुरित्यनेन वेदवित्सिद्धान्तप्रसिद्धिरुपपादिता ।

तथा कठशाखायां श्रूयते—

धृतोर्ध्वपुण्ड्रः शृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥

अयमर्थः—यो महात्मा शमदमादिगुणसम्पन्नः सदा हृदि स्थितं हृदये निवसन्तं परात्परं ब्रह्मादिभ्य उत्कृष्टं महतः पृथुभ्यः महान्तं पृथुतरं महतो महीयानिति श्रुतेः । विष्णुं स्वरेण प्रणवेन यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तः इति श्रुतेः । यत् यदा परं निरन्तरं ध्यायति स तदा धृतोर्ध्वपुण्ड्रः शृ(कृ)तचक्रधारी च भवेदित्यर्थः ।

तथा ऋग्वेदखिले श्रूयते—

चक्रं बिभर्ति वपुषाऽभितप्तं बलं देवानाममृतस्य विष्णोः ।
स एति नाकं दुरितं विधूय प्रयान्ति यद्यतयो वीतरागाः ॥ इति ।

---

[1]श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥
—मनु. अ. ४, श्लो. १५

अस्याः श्रुतेरयमर्थः—योऽधिकारी देवानां बलं रक्षाकारणम् । अमृतस्य मृतिरहितस्य विष्णोः सम्बन्धि चक्रं वपुषा भुजशिखर[1]रूपावयवेन धत्ते स दुरितं पापानि विधूय वीतरागाः ऐहिकामुष्मिकभोगेषु विरक्ताः यतयो यं नाकं दुःखरहितं मोक्षं ब्रह्म वा प्रयान्ति तं नाकमेति प्राप्नोति ।

'परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजदेतद्यतयो विशन्ति'
इति श्रुतेरिति ।

तथाऽथर्वणे श्रूयते—

एभिर्वयमुरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवेम ।
तद्विष्णोः परमं पदं येऽनुगच्छन्ति लाञ्छिताः ॥

ये यादृशतादृशा अपि उरुक्रमस्य उरुः प्रभूतः क्रमः पादविक्षेपः यस्य सः तथोक्तः तस्य त्रिविक्रमस्येति यावत् तस्य चिह्नैः चक्रादिचिह्नैः अङ्किता-स्सन्तः तत् प्रसिद्धं परमं पदं वैकुण्ठादिरूपं तत् स्थानमनुगच्छन्ति । अतो वयमप्युरुक्रमस्य चिह्नैरङ्कितास्सन्तो लोके वैकुण्ठादिलोके सुभगा वल्लभाः भवेम इति मुमुक्षूणामिदमनुसन्धानम् ।

तथा साम्नि मैत्रायणीयशाखायां श्रूयते—पवित्रमित्यग्निः अग्निर्वै सहस्रारः सहस्रारेण नेमिना तप्ततनुः ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति । अत्र नेमिना तप्ततनुरिति चक्रे तप्तत्वं विधीयते । कस्यां दशायामग्नि-तप्तत्वं चक्रे इति ज्ञापनाय सुदर्शने अग्निशब्दः प्रयुज्यते । नेमिशब्दश्चक्र-पर्यायः । सहस्रारः पवित्रः नेमिर्वा चक्रस्य वाचकाः इति माधवाचार्येण तन्नामानुक्रमणिकायां तत्र सुदर्शनपरिगणनात् सहस्रारशब्दोऽपि सुदर्शन-पर्यायः । सुदर्शनं सहस्रारमित्यभिधानादिति ब्रह्मसायुज्यादिप्राप्तिकाम-श्चक्रादिना तप्ततनुर्भवेदिति विध्यर्थः । एवं श्रुत्यन्तराण्यपि उदाहर्त-व्यानि ।

---

[1]स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री—अमरः । भुजरूपावयवेन इत्यर्थः ।

स्मृतयोऽपि तत्र प्रमाणम् । यथा वृद्धमनुः—

ऊर्ध्वपुण्ड्रं तथा चक्रं नित्यं धारयते हि यः ।
तेन तस्याशुभं नश्येत् शुभमस्य विवर्धते ॥

शाण्डिल्योऽपि —

पशुपुत्रादिकं सर्वं गृहोपकरणानि च ।
अङ्कयेच्छङ्खचक्राभ्यां नाम कुर्याच्च वैष्णवम् ॥ इति ।

शङ्खोऽपि—

उपवीतादिवद्धार्यं शङ्खचक्रगदादिकम् ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥ इति ।

यमोऽपि—

उपवीती शिखी विप्रः चक्रलाञ्छनसंयुतः ।
चक्रलाञ्छनहीनस्य विप्रस्य विफला क्रिया ॥ इति ।

व्यासोऽपि—

ललाटे तु गदा धार्या मूर्ध्नि चापशरौ तथा ।
हृन्मध्ये नन्दकश्चैव शङ्खचक्रे भुजद्वये ॥ इति ।

इतिहासोऽपि तत्र प्रमाणम् । यथा भारते भीष्मपर्वणि—

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ।
अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैः[1] स्वकर्मसु ॥

अत्र लक्षणशब्देन सर्ववर्णसाधारणं तप्तचक्राद्यङ्कनमेव विवक्षितम् । तस्य चिह्नपर्यायत्वात् । चिह्नं लक्ष्म च लक्षणमित्यभिधानात् । नचैतत् सन्निधानेन शूद्रमात्रविषयमिति शंक्यम् । चतुर्णां समुच्चितानामविशेषेण तदन्वयप्रतीतेः । लक्षणशब्दस्य वर्णाश्रमाचारपरत्वे लक्षणापत्तेः । मुख्यार्थे

[1]युक्तैश्च कर्मभिः.

संभवति अमुख्यार्थस्वीकारायोगात् । यज्ञोपवीतादीनां सर्वसाधारणत्वाभावात् । अन्यस्य साधारणस्य अभावाच्चेति । तथा हरिवंशे—

चक्राङ्किताः प्रवेष्टव्याः यावदागमनं मम ।
नामुद्रिताः प्रवेष्टव्याः यावदागमनं मम ॥ इति ।

तथा विष्णुधर्मे यमकिङ्करसंवादे—

भवतां भ्रमतामत्र विष्णुसंश्रयमुद्रया ।
विनाज्ञाभङ्गकृन्नैव भविष्यति नरः क्वचित् ॥ इति ।

इतिहाससमुच्चये पुण्डरीकाख्याने[1]—

केचिच्छक्राङ्कितास्तत्र प्राणिनः पुण्यदर्शिनः ।
विचरन्ति यथाकामं पुण्यतीर्थप्रशंसिनः ॥ इति ।

सन्ति चात्र पुराणानि—यथा पाद्मे उत्तरखण्डे विंशेऽध्याये ब्रह्माणं प्रति भगवान्—

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि मन्त्रदीक्षाविधिं परम् ।
सुदर्शनं पाञ्चजन्यं सुवर्णेन प्रकारयेत् ॥
रौप्येण वापि ताम्रेण कांस्येनापि प्रकारयेत् ।
स्नाप्य पञ्चामृतैः शुद्धैरर्चयेत्पुरतो मम ॥
अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैः तन्मन्त्रेण विधानतः ।
तस्मिन्नग्नौ क्षिपेच्चक्रं शङ्खं च द्विजसत्तम ॥
षडक्षरेण[2] जुहुयादाज्यं विंशतिसंख्यया ।
प्रतप्तं चक्रमादाय मन्त्रेणैवाङ्कयेद्गुरुः ॥
एवमेवाङ्कनं कुर्यात् बाह्वोः दक्षिणसव्ययोः ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रधरं शिष्यं मन्त्रमध्यापयेद्गुरुः ॥

---

[1]पुरस्सरीकाख्याने [2]ॐ क्लीं कृष्णाय नमः

नारदः—

एवमुक्त्वा विधातारं देवदेवो हरिः पिता ।
स्वचक्रेणाङ्कयित्वा तं तस्य मन्त्रमदात्स्वयम् ॥
सर्वलोकेश्वरो देवो ब्रह्मा मम पिता प्रभुः ।
ममापि विधिवन्मन्त्रं प्रददौ मुनिसत्तमाः ॥
तस्माद्यूयं मुनिश्रेष्ठाः धारयध्वं सुदर्शनमिति ।

तथा तत्रैव विंशेऽध्याये[1]—

चक्रं वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा[2] ।
धारयित्वैव विधिवद्[3] ब्रह्मकर्म समारभेत् ॥
सुदर्शनं धारयित्वा वह्नितप्तं द्विजोत्तमः ।
उपनीय विधानेन पश्चात्कर्मसु योजयेत् ॥
दद्याद्गोभूहिरण्यादि चक्राङ्कितभुजाय वै ।
वैष्णवत्वस्य सिद्ध्यर्थं ज्ञानसिद्ध्यै विशेषतः ॥
प्रतपेत् शङ्खचक्राभ्यां हुत्वा होमं विधानतः ।
अन्यैर्न दाहयेद्गात्रं ब्राह्मणो हरिलाञ्छनात् ॥
शङ्खचक्रगदाखड्गशार्ङ्गादन्यैर्हरेरपि ।
न लक्षणैर्दहेदङ्गान्यदग्धो नार्हति क्रियाम् ॥
अचक्रधारिणं विप्रं दूरतः परिवर्जयेत् । इति च ।

यद्यप्येवं पुराणान्तरेष्वपि परस्सहस्रवचनान्युपलभ्यन्ते तथापि ग्रन्थ-गौरवभयात् तत्र तत्र विद्यमानं किञ्चिदेव वचनं उदाह्रियते । यथा गारुडे—

अग्निनैव तु संयुक्तं चक्रमादाय वै[4] द्विजः ।
दाहयेत्सर्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥ इति ।

[1]त्रिंशेऽध्याये [2]च [3]तिलकं [4]मे

वाराहे—

अचक्रधारिणं विप्रं यज्ञार्थे[1] भोजयिष्यति ।
रेतोमूत्रपुरीषादि स्वपितृभ्यः प्रयच्छति ॥ इति ।

ब्रह्माण्डे—

शङ्खचक्राङ्कितान् भक्त्या यः पूजयति मानवः ।
स साक्षाद्विष्णुसामीप्यं लभते नात्र संशयः इति ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

चक्राङ्कितभुजं मर्त्यं यो वै निन्दति मूढधीः ।
प्रयाति नरकं घोरं यावदाभूतसम्प्लवमिति ॥

भविष्यपुराणे—

चक्राङ्कितभुजं दृष्ट्वा यस्तु तं नाभिवादयेत् ।
तिर्यग्योनिशतं प्राप्य विष्ठायां जायते क्रिमिः ॥ इति ।

मार्कण्डेये—

चक्रादिधारणं पुंसां हरिसंबन्धवेदनम् ।
पतिव्रतानिमित्तं हि वलयादिविभूषणम् ॥ इति ।

वामने—

लीलयापि लिखेद्यस्तु बाहुमूले सुदर्शनम् ।
कुलकोटिं समुद्धृत्य स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥ इति ।

ब्राह्मे—

शरीरं दृश्यते यस्य कृष्णचक्रेण लाञ्छितम् ।
गङ्गाजलमयं मन्ये देहं तत्पापवर्जितम् ॥ इति ।

मात्स्ये—

विष्णुचक्राङ्कितं देहं पवित्रमिति वै श्रुतिः ।
धारयेद्विष्णुभक्तस्तु चक्रं बाहौ तु दक्षिणे ॥
वामे तु शङ्खं राजन्तं वैष्णवं पदमाप्नुयात् । इति ।

---

[1]यः सार्धं

कौर्मे च—

चक्राङ्कितनराः केचित् केचिच्छङ्खधराः तथा ।
शङ्खचक्रधराः केचित् कुले विष्णुपरिग्रहे ॥ इति ।

लैंगेऽपि—

गदालाञ्छनयुक्ताश्च[1] शुक्लदन्ताः दृढव्रताः ।
अङ्किताश्चैव चक्रेण देवदेवस्य चक्रिणः ॥ इति ।

स्कान्दे—

येषां चक्राङ्कितं गात्रं शूद्रेष्वपि हि दृश्यते ।
ते वै स्वर्गस्य नेतारो ब्राह्मणा भुवि देवताः ॥ इति ।

शिवपुराणे—

श्रावकाः वासुदेवस्य तथैव नटनर्तकाः ।
अन्ये च वैष्णवास्तत्र सर्वे चक्रेण लाञ्छिताः ॥

आग्नेये—

शङ्खचक्राङ्कनं कुर्यादात्मनो बाहुमूलयोः ।
कलत्रापत्यभृत्येषु पश्वादिषु च सम्पदे ॥ इति ।

उपपुराणेषु— वायव्ये,

उपवीतादिवद्धार्याः शङ्खचक्रगदादयः इति ।

आदित्यपुराणे—

चक्रादीन् धारयेद्विप्रो ललाटे मस्तके भुजे इति ।

पञ्चरात्रागमोऽपि तत्र प्रमाणं, तथाहि विहगेश्वरसंहितायां—

तद्धारणविधिं वक्ष्ये महापातकनाशनम् ।
चक्रं शङ्खं समाराध्य गन्धपुष्पादिभिः शुभैः ॥

---

[1]निर्मलाङ्गा दयायुक्ताः

अनवद्यं च नैवेद्यं विनिवेद्य स्वशक्तितः ।
सुदर्शन नमस्तुभ्यं पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ।
इति मन्त्रं समुच्चार्य नमस्कुर्यात्पुनः पुनः ॥
ततः पावकमभ्यर्च्य जुहुयाद्वैष्णवाहुतीः ।
वेदादिभिस्तथा मन्त्रैः स्रुचैव जुहुयाद् घृतम् ॥
चक्रं च पाञ्चजन्यं च तस्मिन्नग्नौ विनिक्षिपेत् ।
अग्निनैव तु संयुक्तं चक्रमादाय मामकम् ॥
दक्षिणं बाहुमूलं च दहे[1]द्विगतसाध्वसः ।
अथवान्येन केनापि वैष्णवेन महात्मना ॥
लाञ्छनं बिभृयाच्चक्रं पाञ्चजन्यं तथैव च ।
उच्चारयन्निमं मन्त्रं हृदये मां विचिन्तयेत् ॥
सुदर्शन महाज्वाल कोटिसूर्यसमप्रभ ।
अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥
इति मन्त्रं समुच्चार्य दक्षिणं बाहुमङ्कयेत् ।
पाञ्चजन्य निजध्वानध्वस्तपातकसंचय ॥
पाहि मां पापिनं घोरं[2] संसारार्णवतारण ।
इति मन्त्रं समुच्चार्य दहे[3]त्सव्यभुजं तथा । इति ॥

एवं परमेश्वरसनत्कुमारादिसंहितावचनान्युदाहर्तव्यानि ॥

किञ्च यद्यप्येते श्रुत्यादयो न दृश्येरन् । तथापि शिष्टाचारेण चक्रादिधारणस्य धर्मत्वं निश्चीयते । रामानुजीयैः विष्णुस्वामिसम्प्रदायप्रवर्तकैः निम्बार्कादिमतस्थैः अस्मदीयैश्चानेकदर्शनस्थैः शिष्टैरस्यानुष्ठीयमानत्वात् । केषांचिदननुष्ठानस्याधर्मत्वानापादकत्वात् । तेषामन्येषां (च) मिथो विवादादेश्च क्रियमाणत्वात् ।

---

[1] स्वदेहे गतसाध्वसः [2] घोरसंसारार्णवपातिनं [3] देहे सव्य

शिष्टाचारप्रामाण्यस्य च—अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः ।

वेदो[1]ऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

श्रुतिस्स्मृतिस्सदाचारः । इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् , इति दिक् ।

॥ इति तप्तचक्राद्यङ्कनप्रमाणानि ॥

ननु पवित्रं ते विततमिति श्रुतिस्तावन्न तत्र प्रमाणम् । तस्या अन्यपरत्वात् । तथा हि—ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य पते हे विष्णो ! प्रभुस्त्वं विश्वतः विश्वेषाम् । सार्वविभक्तिकस्तसिः । गात्राणि पर्येषि आप्नोषि[2] अन्तर्यामिरूपेण वर्तसे । तादृशस्य ते पवित्रं परिशुद्धं, विततं विस्तृतं, तत् प्रसिद्धं मोक्षरूपं सुखं, अतप्ततनूः तप्तं तपः भावे निष्ठा, तद्रहिता तनूर्यस्य स तथोक्तः । अत एवामः अपक्वः अक्षीणपाप इति यावत् । एवंविधः पुमान् तत् मोक्षरूपं सुखं नाश्नुते न प्राप्नोति । तत्तपः वहन्तः उद्वहन्तः इत् एव चरन्त एवेत्यर्थः । अत एव शृतासः प्रक्षीणपापाः तत्समाशत मोक्षं प्राप्नुवन्ति । तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तपसो मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनपरत्वात् नेयं श्रुतिः तप्तचक्रादिधारणे मानम् । यद्वा तस्मिन्नुदोचीनदशं पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते इति वितन्यमानं अभिमन्त्रयते यजमानः इत्यापस्तम्बसूत्रे उद्गातृभिः द्रोणकलशोपरि वितन्यमानपवित्रानुमन्त्रणे विनियोगात् अयुक्तं तप्तचक्रधारणार्थत्वमस्याः श्रुतेः ।

अथवा हे ब्रह्मणः अन्नस्य ओषधिवनस्पतिलक्षणस्य पते ! स्वामिन् ! हे सोम ! ‘ओषधिवनस्पतयोऽन्नं प्राणभृतोऽन्नादः ओषधिवनस्पतीन् हि

[1]मनु. अ. २, श्लो. ६ [2]व्याप्नोषि

प्राणभूतोऽदन्ति ' इति श्रुतेः । तेषां पतिः स्वामी ' सोमो वा ओषधीनां राजा ' इति श्रुतेः । ते त्वदर्थं त्वत्पवनार्थं इदं दशापवित्रं विततं विस्तृतम् । प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः । अनेन पवनेन तव स्वरूपतिरोधायकऋजीषा[1]द्यपगमेन प्रभुर्भूत्वा गात्राणि स्वरूपाणि परितः सर्वतः एषि प्राप्नोषि । अत एव अतप्ततनूः न तदामो अश्नुते । तप ऐश्वर्ये इति धातुः पवन[2]संस्कारेणानाविष्कृतेश्वरतनूः आमस्सन् होमसाधनत्वं नाश्नुते । तथा च श्रुतिः—'तस्मात्सोमसहस्रमसवत् सह्ायो जनोऽभवत् तं व्यचिकित्सत् जुहवानीमानहौषमिति सोऽमन्यत यद्धोष्याम्यामं होष्यामि यन्न होष्यामि यज्ञवेशसं करिष्यामीति तमध्रियत होतुं सोऽग्निरब्रवीन्नमय्यामं होष्यसी'ति । अत एव पवनादिसंस्कारेण आविर्भूतेश्वरभावत्वादस्येश्वरात्मना स्तुतिरुपपद्यते । तथा च बह्वृचाः पठन्ति । ' सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः । जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ' इति । (ऋग्वेदे ९-९६-५) शृतास इद्वहन्तस्तत्समाशत । ते वयमपि शृतासः । सोमस्योत्पवनसंस्कारकरणेन संस्कृतास्ताः तं शृतं भूते अजुहोत् , इत्यादिश्रुतौ संस्कृतमात्रेऽपि अग्निपक्व इव शृतशब्दप्रयोगदर्शनात् । वहन्त इत् यज्ञकर्मनिर्वहणविचक्षणाः । तद्धोमसाधनत्वं समाशत प्राप्नुवन्निति ।

तथा चरणश्रुतिरपि न तत्र मानम् । तस्य अन्यपरत्वात् । तथा हि —स्वपादाभिधासु पञ्चस्विष्टिषु चरणं पञ्चमीति श्रुत्युक्त्या या चरणेष्टिः तत् याज्यानुवाक्ये चरणं पवित्रं लोकस्य द्वारमिति ऋचौ, ...तथा चायमर्थः । चरणं आचरणं आचारः पवित्रं पूतं विततं विस्तृतं, पुराणं अनादिसिद्धं, येन पूतः तरति दुष्कृतानि, येनाचारेण पूतः शुद्धः सर्वोऽपि दुष्कृतानि तरति तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः वयं पाप्मानमरातिं तरेमेति

[1]जिगीषा [2]समानसंस्कारेण अनाविर्भूतेश्वरतनुः (स्मृ. मु.)

पुरोनुवाक्यार्थः। याज्यार्थस्तु लोकस्य स्वर्गलोकस्य द्वारं अर्चिष्मत् प्रकाशवत् पवित्रं पूर्ववत्, ज्योतिष्मत् तेजिष्ठं भ्राजमानं दीप्यमानं महस्वत् तेजोवत् (तेजस्वत्) एभिर्विशेषणैरादित्य उच्यते। तत्प्राप्तिसाधनत्वाच्चरणस्यापि ताच्छब्द्यम्। अमृतस्य उदकस्य धाराः बहुधा बहुप्रकारेण दोहमानं उत्पादयत् यज्ञाचारस्य वृष्टिहेतुत्वात्। तदुक्तं भगवता—यज्ञाद्भवति पर्जन्यः पर्जन्यादन्नसंभवः इति। तादृशं चरणं लोके स्वर्गादिलोके नोऽस्माकं सुधितां स्वच्छन्दतां कामचारतां दधातु। तथा च तत्रैव वाक्यशेषे श्रूयते। अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दन्ति। कामचारोऽस्य स्वर्गे लोके भवति। य एताभिरिष्टिभिर्यजते।

एवं चमूषच्छ्येन इत्यस्यापि मन्त्रस्य न तप्तचक्रादिधारणपरत्वम्। तस्य सोमप्रशंसापरत्वात्। तथाचात्रानुक्रम्यते। प्रसेनानीश्चतुर्विंशतिः दैवोदासिः प्रतर्दनः इति। तस्यायमर्थः। प्रसेनानीरिति चतुर्विंशतिः इदमेकादशं सूक्तम्। दिवोदासपुत्रस्य प्रतर्दनस्य राजर्षेरिदं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकं इति सोमदेवताकत्वम्। मण्डलदेवपवमानसोमदेवताकत्वोक्त्या प्रतिपाद्यः। न चानादिष्टदेवतामन्त्रः इत्यादिना यज्ञदेवता वा मन्त्रः इत्यनेन यास्कग्रन्थेनानिरुक्तानां मन्त्राणां विष्णुदैवतत्वमित्युक्तत्वात्सुदर्शनस्य च विष्ण्वात्मकत्वात्तस्य तत्परत्वमिति वाच्यम्। मण्डलादावेकपवमानसोमदेवताकत्वोक्त्या अनिरुक्तत्वाभावेन विष्णुदैवत्यत्वासिद्धेः। नहि तन्मन्त्रे एव तद्देवतावाचकपदान्वयो वक्तव्य इति नियमोऽस्ति। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। किन्त्वनादेशे[1] त्विन्द्रो देवतेति अनुक्रमणिका, तथा च तद्व्याकोपोऽपि स्यात्। तथा चायमर्थः— चमूषत् चमति भक्षयन्ति अत्रेति चमूः चम्वः चमसाः तेषु सीदन्। यद्वा चमसावधिश्रवणफलके सीदन् वर्तमानः इति यावत् श्येनः शंसनीयः

[1] किन्त्वनुदेशे

शकुनः शक्तः बिभृत्वा भरतेः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति क्वनिप् । पात्रेषु विहरणशीलाः । नचायं क्त्वाप्रत्ययान्तः । तथासति तस्य ल्यबादेशापत्तेः । समानकर्तृकर्मान्तराभावेन त्वाप्रत्ययानुपपत्तेश्च । न च विवक्तिमादाय तदुपपत्तिः, तस्याफलत्वेन क्रियासमर्थत्वात् । गोविन्दः गवालम्भकः । विंदुरिच्छुरिति[1] उप्रत्ययान्तो निपातितः । गाः विन्दतीति गोविन्दः "गवादिषु विंदेः संज्ञायाम्" (३-२-६९) (सं३१६९ सि. कौमुदी)इति शप्रत्ययः । "इदितो नुम्धातो"रिति नुमागमः । तृज्वद्भावः छान्दसः । तस्य षष्ठ्येकवचनं गोविंदुरिति, गोविन्दस्येत्यर्थः, तन्न, गोविन्दुरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वे प्रमाणाभावात् । नच तृज्वद्भावः छान्दसः । कल्पकाभावात् किञ्च छन्दोगतशब्दानधिकृत्य यदि तृज्वद्भावः विहितः स्यात्तदा कदाचित्स्यादपि । नच तथा विधिरस्ति, अन्यथा तृज्वद्भावेन त्वाप्रत्ययाभावात् असंज्ञायामपि विन्देः शप्रत्ययसंभवेन गोविन्दशब्दस्य वृषभारूढपरमेश्वरपरत्वे तदायुधत्रिशूलादेरपि धारणविधिप्रसङ्गः ।

यत्तु गोविन्दुरित्यस्य इदितो नुम्धातोरिति नुमुपपादनं तदज्ञानविजृम्भितं तद्धातोः लृदित्त्वेन इदित्त्वाभावात् । नच विन्देरित्यनेन इदित्त्वसिद्धिः । तस्य इगन्तत्वेनोपपादनात् । न चैवं गोविन्द इत्यत्र नुमनुपपत्तिः । शे मुचादीनामित्यनेनैव तत्प्राप्तेः । द्रप्सः द्रवणशीलः यत्तु द्रप्सः एकदेशः परमात्मांशः ममैवांशो जीवलोके इत्यादिस्मृत्तेः । अंशत्वं च शरीरत्वम् । यद्वा करणवत् सूक्ष्मभूतः । वालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः इत्यादिश्रुतेरिति । तन्न, मुख्यार्थपरित्यागापत्तेः । न ह्युपपन्नेऽर्थे मुख्यार्थपरित्यागः उपपत्तिमान् । किञ्च जीवस्यांशत्वे अनित्यत्वापत्तिः । शरीरत्वानुपपत्तिश्च । नहि तदंशस्य तच्छरीरत्वमुपपद्यते । तथा जीवस्य अणुत्वे तन्निष्ठसुखदुःखकर्तृत्वभोक्तृत्वादीनामपि अणुमात्रदेशतापत्तिः ।

---

[1]पा. सू. ३-२-१६७

आयुधानि स्फ्यकपालादीनि । स्फ्यकपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च दृषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि इत्यादिश्रुतौ स्फ्यादीनामायुधशब्देनोपादानात् । बिभ्रत् धारयन् । अपामुदकानामूर्मिं प्रेरकं समुद्रमिति यावत् । अन्तरिक्षलोकं वा सचमानः महिषो महान् एवंविधः सोमः तुरीयं धाम पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकापेक्षया तुरीयं चान्द्रमसं स्थानं चान्द्रमसलोकस्य तुरीयत्वं चमसः पृथिव्या अधिपतिः सा मावत्त्वदितिः चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः इत्यन्तैर्मन्त्रैरवगम्यते । एतादृशं स्थानं विवक्ति सेवते इति ।

अत्रोच्यते—न तावत्पवित्रं ते विततमित्यादिश्रुतिः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसो मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनपरा, तस्यापातप्रतीतत्वात् । न हि शब्दस्यापातप्रतीत एवार्थः । चित्रया यजेत, आज्यैः स्तुवते आकाशादेव समुत्पद्यन्ते इत्यादेरपि चित्राद्याकाशाद्यधिकरणपूर्वपक्षरीत्या चित्रद्रव्यघृतगगनाद्यर्थः स्यात् । अन्धो मणिमविन्दत् । तमनङ्गुलिरावयत् अग्रीवः प्रत्यमुञ्चत् इत्यादेरपि प्रतीतार्थपरत्वप्रसङ्गेन मीमांसावैयर्थ्यात् । 'बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदः मामयं प्रचलिष्यति' इति स्मृतेश्च, 'कश्छन्दसां योगमावेद धीरः को धिष्ण्यां प्रतिवाचं पपाद' इति श्रुत्यैव स्वार्थस्य गहनत्वोक्तेश्च । किन्तु मीमांसितः । न चापातप्रतीतार्थत्यागे स्वार्थपरित्यागप्रसङ्गेन शब्द एव बाधितः स्यादिति वाच्यम् । आपातप्रतीतार्थमात्रत्यागेऽपि मीमांसितस्य स्वार्थस्यात्यागात् । आपातप्रतीतार्थत्यागे पुरुषभ्रान्तिरेव त्यक्ता भवति । तदुक्तं चन्द्रिकायाम्—

आपाततो भ्रमप्राप्तमर्थं हित्वा विमर्शतः ।
गगनश्रुतितात्पर्यविषयोऽन्विष्यते यतः ।
नहीक्षुलेहनेनैव ज्ञात इक्षुरसो भवेत् ।
न चेक्षुदण्डं निष्पीड्य लब्धो नेक्षुरसो भवेत् ॥

किञ्च पवित्रं त इति श्रुतेरुक्तरीत्यार्थाश्रयणे पवित्रविततशब्दयोः सन्निकृष्टयोरेवोक्तरीत्या परस्परमन्वयसम्भवे विप्रकृष्टेन तच्छब्देन अन्वये व्यवहितयोजनाप्रसङ्गः ।

अतप्ततनूरित्यत्र तनूपदवैयर्थ्यं च । अतप्त इत्यनेनैव तपोरहितस्य न मोक्ष इत्यस्य लाभात् । अस्मत्पक्षे त्ववयविवाचकस्य तनूपदस्य मूले बाह्वोरिति श्रुत्यन्तरसिद्धबाहुमूलाद्यवयवोपलक्षणतया सार्थकत्वात् ।

किञ्च निर्णीतदाहार्थकस्य शृतास इत्यस्य प्रतिसम्बन्धितया निर्दिष्टस्य अतप्ततनूरित्यस्य दाहार्थकत्वं विना कृच्छ्रचान्द्रायणाद्यर्थकत्वाश्रयणमयुक्तम् । न वा अक्षीणपापार्थस्यामपदस्यैव प्रतिसम्बन्धितया शृतास इत्येतन्निर्दिश्येत । तथाच तस्य क्षीणपापार्थकत्वमेव न दाहार्थकत्वमिति वाच्यम् । श्रा(श्रै)पाके इति धातोरुत्पन्नस्य पाके शक्तस्य शृतपदस्य तत्परत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । किञ्चैवं वहन्त इत्यस्याचरणे लक्षणाप्रसङ्गः । तस्माच्चान्द्रायणाद्यर्थत्वमापातप्रतीतिसिद्धं न तदर्थ इति स्थितम् ।

यत्तु आपस्तम्बसूत्रे पवित्रं ते विततमित्यस्य उद्गातृभिर्द्रोणकलशोपरि वितन्यमानपवित्रानुमन्त्रणे विनियोगान्न तत्परत्वमिति । [तत्] तथैव । न हि वयं तस्य प्रमाणसिद्धार्थपरत्वं व्यासेधामः[1]

विष्णोर्नुकेति मन्त्रेण तापयित्वा सुदर्शनम् ।
चरणं पवित्रमिति तद्द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत् ॥
पवित्रं ते विततमिति मुद्रयेद्दक्षिणे भुजे ।
ज्ञानं वैराग्यमास्तिक्यं श्रद्धा ह्यस्याभिवर्द्धते ॥

इति महर्षिणा सनकेन विनियुक्तत्वात्तत्परत्वमाश्रयामः ।

किञ्च पाद्मे—

सर्वाश्रमेषु वसतां ब्राह्मणानां विशेषतः ।
विधिना वैष्णवं चक्रं धार्यं हि श्रुतिचोदनात् ॥

---

[1]निषेधामः

इति श्रुतिचोदितत्वेन तप्तचक्रधारणं विधाय श्रुतिविशेषाकाङ्क्षायां—

दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् ।
सव्ये तु शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥

एवं महोपनिषदि प्रोक्तं चक्रादिधारणम् ।
तथैव साम्नि यजुषि ऋचि प्रोक्तं शुभानने ॥

इत्यादिना श्रुतिविशेषोदाहरणपूर्वकमतिदेशेन तस्य वेदत्रयविहितत्वस्योक्तत्वेन ऋगादिगतस्य पवित्रन्त इत्यादिमन्त्रस्य तत्परत्वं युक्तम्, एवं चरणं पवित्रमिति ऋचः काठकपरिपठितायाः अपि, इष्टिषु या पञ्चमी चरणेष्टिः तत्र याज्यापुरोनुवाक्यत्वे उदाहृतसनकस्मृत्या सुदर्शनाभिमन्त्रणे विनियुक्तत्वात् तत्परत्वमित्यङ्गीकरणीयम् ।

किञ्च पाद्मे—

चरणं पवित्रं विततं पुराणं वाङ्मयं शुभम् ।
तेन चक्रेण सन्तप्तास्तरेयुः पातकाम्बुधिम् ॥

पवित्रं ब्रह्मणस्पत्यं जगद्व्याप्तं हरेस्सदा ।
तेन तप्ततनुर्येषां ते तु यान्ति हरेः पदम् ॥

तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु माम् ।
प्राजापत्यं पवित्रं शतोद्यामं हिरण्मयम् ॥

तेन ब्रह्मविदो वयम् पूतं ब्रह्म पुनीमहे ।

"सनेमि चक्रमजरं चक्षुरस्य महात्मनः ।
तस्मिन्नपवृते देहे महोन्नतिपदं ययुः ॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने तेन पुनीहि नः ।
इत्येवं श्रुतयः सर्वाः श्रावयन्ति वरानने ॥
तस्माद्वै विधिवद्धार्याः शङ्खचक्रादिहेतयः ॥"

इत्यादिना तप्तचक्रादिधारणश्रुतेः, श्रुत्यन्तराणां च अर्थतः पाठाच्च प्रमाणत्वेन उपबृंहणानुसारिवेदार्थस्यैव तस्यास्तासां च तत्परत्वमपि युक्तम् । तथाच स्मृतिः—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदिति ।

यत्तु चरणश्रुतेराचारपरत्वमुक्तम्, तदयुक्तम् । तस्मिन्प्रकरणे "[1]तच्चरणमब्रवीत् प्रजापते चरणेन वै श्राम्यसि अहं वै चरणमस्मीति" वक्तृत्वलिङ्गाच्चरणशब्दार्थस्य चेतनत्वम्, अहं वै चरणमस्मीत्यनेन चरणशब्दस्य तन्नामधेयत्वम्, माऽनुयजस्व इति नियोगात् तस्य देवतात्वं च स्पष्टमुच्यते । अत एव भट्टभास्करेण ज्ञानयज्ञाख्ये भाष्ये तत्प्रकरणव्याख्यानसमये "चरणमधिदेवता" इति तदनुगुणमेव व्याख्यातम् । भाष्यान्तरे च "करणसाधनश्चरणशब्दः सुदर्शनाभिधायीति देवताविशेषः सुदर्शनमिति" स्पष्टीकृतम् । अभियुक्तव्याख्यानस्याप्यर्थविशेषनिर्णये प्रमाणत्वात् । न च चरणशब्दस्याचेतनाचारपरत्वेऽपि तं चरणमब्रवीदित्यादिकं मृदब्रवीत्, शृणोत ग्रावाणो विदुषोऽनु, तत्तेज ऐक्षत इत्यादिवत् गौणमिति वाच्यम् । तत्राप्यभिमान्यधिकरणन्यायेन देवतापरत्वस्वीकारेण दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेः । न च चरणादिशब्दस्य सुदर्शनदेवतावाचित्वस्याभ्युपगमात् विष्णुचक्रवाचित्वस्य चाभ्युपगमात्ताभ्यां चार्वाचीनैस्तापयितुमशक्यत्वात्तेन विष्णुचक्रप्रतिकृतिलोहमुद्रा लक्षणीयेति लक्षणादोषप्रसंग इति वाच्यम् । रथस्थं केशवं दृष्ट्वा इत्यादाविव लक्षणायाः सह्यत्वात् । तत्रापि केशवादिशब्दमुख्यार्थप्रदर्शनस्य कर्तुमशक्यत्वात् । अमुख्यार्थतत्प्रतिकृतिदर्शनस्यैव विधानाच्च । उदाहृतसनकादिस्मृतेरेव तल्लक्षणाकल्पकत्वात्, न विधौ परश्शब्दार्थः इत्यादेर्यत्रामुख्यार्थस्वीकारेऽनन्यथासिद्धं प्रमाणं नास्ति (तत्रैव) । 'अन्यथा सोमेन यजेत, अर्धमन्तर्वेदिः' इत्यादावपि लक्षणानङ्गीकारप्रसङ्गात् । अत एव —

[1] तं चरण

अग्निर्मूर्धा दिव इति मन्त्रं भौमाय कीर्तयेत् ।
उद्बुध्यस्वाग्न इत्येवं मन्त्रं सोमसुताय वै ।
अन्नात् परिस्रुतो रसः शुक्रस्यापि (हि) विद्यते ।
शनैश्चराय तनुवः शन्नो देवीति होमयेत् ।
कयानश्चित्र आभुवदिति राहोरुदीरयेत् ॥

इत्यादिविनियोगबलेन अन्यत्र विनियुक्तानामप्यग्निर्मूर्धेत्यादिमन्त्राणां दृष्टार्थतापरिहाराय अग्निपदस्य योगवृत्या गौण्या वा, उद्बुध्यस्वेत्यस्मिन्पदे शुक्रमिति पदस्य नपुंसकत्वेऽपि नामसाम्यात् शन्न इत्यस्य वर्णद्वयस्य सादृश्येन शनिनामस्मारकत्वात् चित्रपदस्य चित्रात्मकराहुशिरोलक्ष-कत्वात् यथाकथञ्चित्तदर्थप्रकाशकत्वमभ्युपगम्यते । अत एव पुरुषसूक्ता-दीनां ब्रह्मपराणामपि सतां नियुक्तत्वात्, पुरुषान् ब्रह्मा दक्षिणतः पुरुषेण नारायणेन अभिष्टौति सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् इत्येतेन षोडशर्चेन षोडशकलं वा इदं सर्वं सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै इति शतपथब्राह्मणे उपाकृता दक्षिणत उपस्थाय ब्रह्मा सहस्रशीर्षा पुरुष इति नारायणेन परामनुशंसतीति आपस्तम्बसूत्रे च पुरुषमेधे पशुत्वेन नियुक्तानां पुरुषाणां स्तवने विनियोगविधानबलात्तत्परत्वमित्यङ्गीक्रियते । तथा पुरस्तात्प्रतीचीं पुरुषाकृतिं चिनोति पुरुषशिरोऽस्याः शिरो भवतीति महाग्नौ पुरुषाकृत्युपधानं विधाय सहस्रशीर्षा पुरुष इति उपधानं विधाय सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युपहितां पुरुषेण नारायणेन यजमान उपतिष्ठते इत्यापस्तम्बसूत्रे तदुपस्थाने विनियोगविधानात् तत्परत्वमित्यङ्गीक्रियते । तथा—

यजेत्पुरुषसूक्तेन वरुणं विश्वरूपिणम् ।
यजेत्पुरुषसूक्तेन धनदं विश्वरूपिणम् ॥

इत्यादिशातातपस्मृतिषु वरुणधनदादियजने विनियुक्तत्वात्तत्परत्वं च

अङ्गीक्रियते । अत एव च राणके चित्राज्याधिकरणे एकत्र विनियुक्तानां मन्त्राणामन्यत्रविनियोगो न दोषायेत्यत्र—

कुशदर्व्यादयो मन्त्राः ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोगः पुनः पुनः ॥

इति स्मृतिरुदाहृता । तथाच स्मृत्यन्तरम्—

मन्त्राः कृष्णाजिनं दर्भा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।
अयातयामान्येतानि योज्यानि स्युः पुनः पुनः ॥ इति ।

तथा चोदाहृतविनियोजकसनकस्मृत्यनुसारेण चरणं पवित्रमित्यादि-मन्त्राणां सुदर्शनपरत्वमपि दुर्निरसमिति ।

वस्तुतस्तु पवित्रचरणादिशब्दानां चक्रादिशब्दानामिवार्वाचीनतोप-योग्य(ज्य)विष्णुचक्रसमानाकारलोहमुद्रापि योगरूढिभ्यां मुख्योऽर्थः । तत्राप्यविगीतवृद्धव्यवहारदर्शनात् । न च दृष्टान्तासिद्धिः । रथाङ्गे साल-ग्रामचक्रे द्वारकाचक्रादौ चाविगानेनानादिवृद्धानां चक्रशब्दप्रयोगदर्शनात् । न च विष्णवायुधं चक्रशब्दमुख्योऽर्थः, अन्यत्तु रथाङ्गादिकं तल्लक्ष्यमिति वाच्यम् । तस्यैव रथाङ्गादेरपि अविगीतानादिवृद्धव्यहारविषयत्वेन चक्र-शब्दमुख्यार्थत्वौचित्यात् । अन्यथा वैपरीत्यापत्तेः । नच तत्सादृश्यात् रथाङ्गादौ चक्रशब्दस्य गौणी वृत्तिः । तथा सति नमस्कार(री)मुखाश्व-कर्णादिशब्दानामपि नानार्थत्वाभावप्रसंगात् । तत्रापि केनचिद्रूपेण अस्मा-दादिसादृश्यस्य सुवचत्वात् । विनिगमनाविरहात् । अविगीतानादिवृद्ध-व्यवहाराच्च मुखादिशब्दस्य मनुष्यगजतुरगादिमुखादिषु शक्तौ चक्रशब्द-स्यापि तन्न्यायेनैव नानार्थतासाम्यस्यावश्याङ्गीकर्तव्यत्वात् ।

नचैवमन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायविरोधः । अविगीतानादिवृद्ध-व्यवहाररहितस्यैव तन्न्यायविषयत्वेन प्रकृते च तत्सत्त्वेन तन्न्याया-

विषयत्वात् । अन्यथा ग्रामाक्षादिशब्दानामपि नानार्थत्वाभावप्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिः । ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थं इत्यादिमहाभाष्यवचनविरोधादिति ।

एवं चमूषच्छ्येन इति मन्त्रस्यानुक्रमणिकानुसारेण सोमदेवतापरत्वेऽपि 'तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञामनुं जपेत् । ' विद्यां गतमित्याद्यं यत् पाठयेत् तद्वियोजनात् ॥' चमूषच्छ्येन इति च प्रते विष्णो इति ऋचौ पाठयेत् । बह्वृचान् पश्चाच्छाकुनसूक्तमेवच । धृतोर्ध्वपुण्ड्रः धृतचक्रेतिमन्त्रं ततः परम् । पवित्रं यजुर्मयम् । क्षुरो हरेति सामज्ञात्(न्) । पवित्रमित्यग्निरित्यपि । एभिर्वयमुरुक्रमस्येत्याथर्वणान् द्विजान् । एवं संस्थाप्य विधिवन्नवभिः कलशैस्ततः। स्नापयेद्ब्रह्मसूक्तस्थमन्त्रैरष्टाभिरेव च ॥' इति पञ्चरात्रे परमेश्वरसंहितायां तस्याः चक्रप्रतिष्ठायां विनियुक्तत्वेन सुदर्शनप्राप्तौ सुदर्शनादिसाधारणपरत्वस्याप्यभ्युपगन्तव्यत्वात् ।

न च धर्मशास्त्रविनियोगबलादेव मन्त्राणां तत्परत्वम् । पौराणिकविनियोगमात्रोच्छेदापत्तेः ।

न च विद्यास्थानान्तर्भूतवचनात् विनियोगबलात् तत्परत्वम् । नहि पंचरात्रस्थविद्यास्थानेषु परिगणनमितिवाच्यम् । भारतेतिहासवचनविनियोगमात्रोच्छेदप्रसंगात् । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् इति स्मृतिबलात् श्रुत्यविरुद्धत्वात् सकलविशिष्टपरिग्रहाच्च पुराणेष्वेवेतिहासस्यान्तर्भावात् न तद्विनियोगोच्छेद इति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । यथा च श्रुत्यविरोधेनैव पंचरात्रस्य प्रामाण्यं तथोत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते ।

एवञ्च गोविन्दुरित्यस्य छान्दसतृज्वद्भावाश्रयणेन वा, सुपां सुलुगित्यादिना षष्ठ्येकवचनस्य प्रथमैकवचनमादेश इत्याश्रयणेन वा गोविन्दस्येत्यर्थोऽवश्यमाश्रयणीयः ।

केचित्तु गोविन्दशब्दाकारस्य उकारादेशः छान्दसः । यथा यत्सोम-

मिन्द्र विष्णवि (ऋ.सं. ८-१२-१६) इत्यत्र विष्णुशब्दोकारस्य अवादेशः गुणो वा तथेत्याहुः ।

एवं द्रप्सशब्दस्यापि पादोऽस्य विश्वा भूतानि इतिवत् एकदेशपरत्वमप्याश्रयणीयम् । तथा आयुधसामान्यवाचिनः आयुधशब्दस्यापि तद्विशेषचक्रादिपरत्वमेव युक्तम् ।

यत्तु असंज्ञायामपि विदेः शप्रत्ययसंभवेन गोविंदशब्दस्य वृषभारूढपरमेश्वरपरत्वे तदायुधत्रिशूलादेरपि विधिप्रसंगात् इति ।

तत्तदा स्यात् यद्येतन्मन्त्रस्य सौदर्शनपरत्वे प्रमाणं न स्यात् त्वदुक्तार्थपरत्वे च प्रमाणं स्यात् । नहि तथा त्वद्रीत्या अर्थवर्णने किंचित्प्रमाणं दृश्यते येनातिप्रसंगाभिधानात् सुदर्शनपरत्वं त्यज्येत । त्वदुक्तार्थपरत्वं चाश्रीयेत इति दिक् ।

यत्त्वत्र केनचिदुक्तम्—पवित्रचरणश्रुत्योः तप्तलिङ्गमुद्राधारणपरत्वमेव । तथाहि—

ब्रह्मेति लिङ्गमाख्यातं ब्रह्मणस्पतिरीश्वरः ।
पवित्रं तद्धि विख्यातं तत्सम्पर्कात्ततः शुचिः ॥
ऋगित्याह पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते ।
तस्मात्पवित्रं लिङ्गाख्यं धार्यं शैवमनामयम् ॥

तेन अतप्ततनू रुद्रः इत्यादिना **दीक्षया सहितस्साक्षादाप्नुयाल्लिङ्गमुत्तमम्** इत्यन्तेन अगस्त्यं प्रति रेणुकेन पवित्रश्रुतिः लिङ्गधारणपरतया व्याख्याता । तथा चायमर्थः–ब्रह्मणस्पते लिङ्गस्याधिष्ठातः । पुराणागमादिषु ब्रह्मशब्दस्य लिङ्गार्थकत्वकथनात् । यद्वा ब्रह्मणो वेदस्य पते तत्प्रतिपाद्येति यावत् । यद्वा ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य नायकः, यद्वा ब्रह्मणः ब्राह्मणजातेः पते ब्रह्मण्यदेवेति यावत् । प्रभुः प्रभोः समर्थस्य, विभक्तिव्यत्ययः छान्दसः । ते तव विततं तत्र तत्र विस्तृतं पवित्रं लिंगं, पुवः संज्ञायां, कर्तरि चर्षिदेवतयोः इत्यत्र

प्रत्ययविधानात् उदाहृतवचनाच्च विश्वतो विश्वेषां गात्राणि शरीराणि पर्येषि व्याप्नोषि । पुरुषव्यत्ययः छान्दसः । लिंगस्य व्यापकत्वं च विष्णवादिभिः धृतत्वात् । तदुक्तं–'ब्रह्मविष्णवादयो देवाः मुनयो गौतमादयः। धारयन्ति सदा लिङ्गमुत्तमाङ्गे विशेषतः ॥ लक्ष्म्यादिसहितास्सर्वाः शिवशक्तिविभाविताः । धारयन्त्यलकाग्रेषु शिवलिंगमहर्निशमिति' । नन्वधृतत्वात् कथं सर्वशरीराणि लिंगं व्याप्नोतीत्यत आह—अतप्ततनूरिति । शैवदीक्षादितपसा अक्लेशिता तनूर्येन सोऽतप्ततनूः । यद्वा लिङ्गधारणप्रतिबन्धकीभूतान्तःकरणसमाश्रितपापनिवर्तकपूर्वजन्मोपार्जितपुण्यपुञ्जरहितातनुर्यस्य स तथोक्तः । अत एवामः अपक्वान्तःकरणः तल्लिंगमनाश्रितः । एतादृशेन लिंगस्याधृतत्वेऽपि पूर्वजन्मोपार्जितपुण्यपुञ्जवद्भिर्लिंगमवश्यं धार्यमिति भावः ।

ननु–शैवानामपि न लिङ्गधारणे फलमस्तीत्यत आह—शृतास इति । शृताः पक्वान्तःकरणाः शिवदीक्षासंस्कारसंस्कृताः वहन्तः लिङ्गं समाशत प्राप्तवन्तः ।

यद्वा ब्रह्मणस्पते परमेश्वर ! त्वं प्रभुः समर्थः सर्वेषां गात्राणि व्याप्नोषि सर्वशरीरे व्यापकतया तिष्ठसीति यावत्, तस्य ते तव यद्वितत पवित्रं लिंगं तेनातप्ततनूः तप्तलिंगमुद्रया अलाञ्छितः अत एवापक्वः तल्लिंगं न प्राप्नोति, लिंगसायुज्यं न गच्छतीत्यर्थः । शृतासः तप्तलिङ्गमुद्राधारणेन संस्कृताः तल्लिंगं वहन्त एव तल्लिङ्गसायुज्यं परमसुखं वा प्राप्तवन्तः । एवं च लिङ्गसायुज्यकामाः निरतिशयसुखकामा वा शिवलिंगं बिभृयुः इति मन्त्रस्य फलितोऽर्थः ।

एवं चरणश्रुतिरपि तप्तलिङ्गमुद्राधारणपरतया व्याख्येया । तथाहि—चरत्यनेनेति चरणं करणे ल्युट्, सर्वेषां स्वानुरूपचरणसाधनञ्चेति, साधनसमर्थः, चरगतिभक्षणयोरिति धातोः । पवित्रं लिंगं, पवित्रशब्दस्य लिंग-

वाचित्वे प्रमाणस्योक्तत्वात्, विततं सर्वैर्धृतत्वेन विस्तीर्णं पुराणं पुरातनं अनादीत्यर्थः। तेन पूतः येन धृतेन लिंगेन पूतः सन् दुष्कृतानि तरति तेन पापनिवर्तनशक्तिमता अनेन पवित्रेण, पवित्रशब्दस्य द्विरुक्तिरादरार्था। पूता वयमपि अरातिं शत्रुं पाप्मानम् अतितरेम पापशून्या भवेम इति प्रार्थनम्। पापनिवृत्तिरूपफलमुक्त्वा निरतिशयसुखफलकत्वमाह लोकस्येति। कैलासलोकस्य द्वारवत् द्वारं साधनमित्यर्थः, अर्चिष्मत् दिव्य-तेजःपुञ्जवत् ज्योतिष्मत् निरतिशयनिरावारणविज्ञानवत्। अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः इत्यादौ ज्ञाने ज्योतिःशब्दप्रयोगदर्शनात्। भ्राजमानं स्वयं देदीप्यमानं महस्वत् सकलपापनिवर्तकशक्तियुक्तम्। अत्र तस्य मोक्षसाधनी-भूततत्वज्ञानस्य धाराः प्रवाहान् बहुधा नानाप्रकारान् दोहमानं चरणं चरणदेवतासंज्ञकं पवित्रं लिंगं नो अस्मान् लोके परमात्मनि 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्ति' इति श्रुतेः, तत्र सुधितान् प्राप्तान् आत्मारामान् शक्तानिति यावत्। दधातु करोतु, प्रार्थनायां लोट्, पापनिवृत्तिकामः कैलासादिलोकप्राप्तिकामो मोक्षकामो वा लिंगं बिभृयात् तप्तलिङ्गमुद्रां[1] बिभृयादिति निष्कृष्टोऽर्थः।

एवं यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरेत्यादयः पवित्रपदयुक्ताः ये मन्त्राः तेऽपि तत्परतया व्याख्येया इति।

तन्न। विनियोजकस्मृत्यनुसारेण उपबृंहणस्मृत्यनुसारेण वा श्रुत्यर्थस्य वर्णनीयत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसंगात्। पवित्रश्रुतेः सुदर्शनधारणपरत्व इव तप्तलिङ्गमुद्राधारणपरत्वेऽनन्यथासिद्धस्य विनियोजकस्य उपबृंहणस्य वाऽदर्शनात्। ब्रह्मेति लिंगमाख्यातमित्यादेः त्वदुदाहृतोपबृंहणस्य च तस्याः सुदर्शनपरत्वाविघातित्वात्। तथाहि ब्रह्मेतिशब्दादेव लिंगं भगवद्धर्मभूतं सुदर्शनमाख्यातम्। आकाशस्तल्लिङ्गादित्यादौ धर्मेपि लिङ्गशब्दप्रयोगात्। ब्रह्मणः एवम्भूतसुदर्शनस्येश्वरो नारायणः पतिः नियन्ता असंकुचितैश्वर्य-

[1] वा

स्यान्यत्रासम्भवात् । पतिं विश्वस्यात्मेश्वरमिति, रूपाधीश्वरत्वं तु वासुदेवे प्रतिष्ठितमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः, तत्पवित्रं सुदर्शनं व्याख्यातं हि प्रसिद्धम् । तत्सम्पर्कात् सुदर्शनसम्पर्कात् तनुः शुचिरिति पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते इति ऋगाहेति योजनात् । तस्मात् यस्मात् तत्सम्पर्कात्तनुः शुचिरिति ऋगाह तस्मादित्यर्थः । लिङ्गाख्यं चिह्नाख्यं शैवं शिवं मङ्गलं, स्वार्थिकोऽण् श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभमित्यभिधानात् । शिवस्य नारायणस्य इदमिति वा शैवं शाश्वतं शिवमच्युतमित्यादौ नारायणेऽपि शिवशब्दप्रयोगदर्शनात् । तेन विष्णुचक्रेण अतप्ततनूः आमः सः विशेषाज्ञ इत्यर्थः । दीक्षया तापादिपञ्चसंस्काररूपया सहितोऽधिकारी भगवच्चक्रादि-चिह्नं सारूप्यमिति यावत् आप्नुयात् प्राप्नोतीति । यदि लिङ्गशब्दोऽत्र शिवलिङ्गपरः स्यात् तदा उपबृंहणानुसारेण तप्तलिङ्गधारणं श्रुतिविहितमिति तप्तलिङ्गं वैदिकैर्धार्यं स्यात् । नहि वैदिकेषु केनापि तद्धार्यते । नच तत्र व्यवस्थापकं दृश्यते येन पवित्रश्रुतिरुपबृंहणानुसारेण वैदिकं तदितरद्वा अधिकृत्य तत्परा स्यात् ।

यद्यपि प्रकरणार्थपर्यालोचनायां चरणशब्दस्य न सुदर्शनाभिधाय-कत्वम् । तथाहि—देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत् इत्युपक्रम्य तं तपोऽब्रवीत् तं श्रद्धाऽब्रवीत्, तत्सत्यमब्रवीत्, तं मनोऽब्रवीत्, इत्यादि-वाक्यसमुदायेन चातुर्होत्रप्रधानांगभूता अपव्याख्याः पञ्चेष्टीः आधाय ता वा एताः पञ्च स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः अपाया अनुविकयो नाम तपः प्रथमं रक्षति श्रद्धा द्वितीयं सत्यं तृतीयं मनश्चतुर्थं चरणं पञ्चमी इत्युक्त्वा कामचारोऽस्य स्वर्गे लोके भवति इत्युपसंहृतम् । तत्र मनसोऽप्रायात्[1] ? अतस्तद्वदिन्द्रियमेव चरणशब्देन गृह्यते । नान्यदिति "विशये[2] प्राय-

[1]ऽपाठात् इति भाव्यमिति भाति

[2]विशये 'वत्समालभेत' इत्यनेन यागविधिरुतसंस्कारमात्रविधिरिति संशये दोहादिसंस्कारप्रायदर्शनात् संस्कार एव वत्सालंभः । (भाट्टसंग्रह पुटं ६४)

दर्शनात्'' जै.सू. अ. २, पा. ३, सू. १६, अधि. ६ इत्यत्र प्रायदर्शनस्यैव नियामकत्वोक्तेः। तथा चरणं पञ्चमीति ब्राह्मणवाक्योपात्तं चरणमेव चरणं पवित्रमिति मन्त्राभ्यामधीयते। मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्यात्। किञ्च तत्प्रकरण एव चरणदेवतायोगे कृते सत्यं चरणं भविष्यतीति प्रजापतिचरणस्य सत्यत्वरूपं फलं प्रतिपाद्यते। तद्यागे कृते सत्यं चरणमभवदिति तस्य चरणसत्यत्वरूपं फलं जातमिति परकृतिन्यायेनोक्त्वा प्ररोचनया तद्यष्टुः सत्यं चरणं भवतीति प्रतिपादितम्। तच्चरणशब्दस्य सुदर्शनपरत्वे अनुपपन्नम्। न हि सुदर्शनस्य सत्यत्वासत्यत्वे स्तः। नापि प्रजापतिसम्बन्धः। नवा यष्ट्रा सम्बन्धः येन चरणयागे कृते सत्यं चरणं भविष्यतीति चरणस्य सत्यत्वं प्रजापतिसम्बन्धः, तद्यष्टुः सत्यं चरणं फलं चोच्येत। चरणेन्द्रियाद्यर्थत्वे तु तत्सर्वं उपपद्यते। एतदेवाभिप्रेत्य भगवता भाष्यकारेण विद्यारण्यमुनीन्द्रेण चरणं पवित्रमिति मन्त्रः एतत्परतया व्याख्यातः। एवं च सुदर्शनस्य चरणादिशब्दमुख्यार्थत्वेऽपि तस्य वाक्यार्थे समन्वयाभावात् तन्मुख्यार्थप्रतिकृतिलोहमुद्रा लक्षणोया। तथाच चरणेन्द्रियापेक्षया विलम्बितोपस्थितिकत्वान्न तयोर्मन्त्रयोः तदर्थप्रतिपत्तिर्युक्ता। चरत्यनेनेति चरणं पादेन्द्रियं करणे ल्युट्, पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रियामित्यभिधानात्तदर्थकत्वमेव युक्तमिति।

तदपि न। पादेन्द्रियस्याचेतनतया तं चरणमब्रवीदित्यादिवक्तृत्वादिधर्माणां तत्रायोगेन तत्परत्वायोगात्। पादेन्द्रियाधिष्ठातृदेवतायाः तद्योगेऽपि तस्य चरणेष्टिदेवतोपस्थापकत्वात्, विनियोजकप्रमाणानुसारेण चरणादिशब्दस्य लक्षणया विष्णुचक्रप्रतिकृतिलोहादिमुद्रोपस्थापकत्वस्यापि वक्तव्यत्वात्। चरणे[1]देवताप्रकाशकत्वे एव मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्यस्य वक्तव्यतया सुदर्शनप्रतिकृतिमुद्रोपस्थापकत्वे तस्यावक्तव्यतया च तत्र वक्तृत्वादिधर्मानुपपत्तेः।

---

[1]चरणदेवता

एतेन चरणश्रुतेः तप्तमुद्राधारणपरत्वे येन पूत इत्यत्र येनाङ्कितेन धृतेन वेति पदाध्याहारप्रसङ्गः । न चातप्ततनूरित्यादिश्रुत्यन्तरानुसारात् तथाध्याहारः । अन्यथा येन पूत इत्यनयोरनन्यथापत्तेरिति वाच्यम् । यागस्यैव[1] प्रकृतत्वेन इष्टेनेत्यस्यैवाध्याहारेणातिप्रसङ्गादेवाप्रकृतधारणाध्याहारे प्रमाणाभावात् । अन्यथा अनङ्कितेन अधृतेनेत्यस्यापि अध्याहारसम्भवेनातिप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु येन पूत इत्यस्य चरणदेवतास्तुतित्वात् तस्याश्च अविद्यमानगुणत्वेनैवोपपत्तेः नैकान्ततः पापनिवर्तकत्वम् । येनातिप्रसङ्गभङ्गार्थं पदान्तरमध्याह्रियेत इति निरस्तम् ।

चरणेष्टिवत् सुदर्शनधारणस्याप्रकृतत्वेऽपि तद्विधायकश्रुत्यन्तरबलात् विनियोजकप्रमाणबलाच्च अध्याहारेण तत्र यागप्रत्यायकत्ववत् तत्प्रत्यायकस्यापि वक्तव्यत्वात् । अन्यथा वाक्यापर्यवसानात् । किञ्च तत्रैव स्तुतेः अविद्यमानगुणेनाप्युपपत्तिः, यत्रार्थस्य विद्यमानत्वे बाधकमस्ति । नहि तप्तचक्रधारणस्य तथाविधेष्टेर्वा पापनिवर्तकत्वे बाधकं दृश्यते, तयोर्धर्मत्वात् । धर्मस्य च पापनिवर्तकत्वस्वाभाव्यात् धर्मेण पापमपनुदति इत्यादिश्रुतेः इति दिक् ।

यदत्र केनचित्प्रलपितं पवित्रश्रुतिः तप्तमुद्राधारणनिषेधपरैव । तथाहि ब्रह्मणस्पते ब्राह्मणोत्तम ! त्वं च विहिताशेषस्वाचारकरणेन निन्दितपरित्यागेन च यद्यपि—

‘शङ्खचक्राद्यङ्कनं च नृत्तगीतादिकं तथा ।
एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्विजन्मनः ॥’ इति ।

द्विजातिमात्रं प्रति तप्तमुद्राधारणनिषेधात् ब्रह्मन्नित्येव वक्तुमुचितम् । तथापि तत्र पतितद्विजाधिकारस्य स्मृत्यादिसिद्धत्वात्तथोक्तं । तं प्राहुः-स्वतन्त्रोऽसि । अनेन परप्ररोचनयाऽपि न ते निषिद्धकर्मणि प्रवृत्तिरुचिते-

---

[1]योगस्यैव

त्युक्तम्। पवित्रं पवित्राणि पूतानि सुपां सुलुगित्यनुशासनात्, विश्वतो गात्राणि करचरणानि[1] सर्वाङ्गानि विस्तीर्णं यथा भवति तथा पर्येषि बिभर्षि धारयसि। तदङ्गानां पवित्रत्वं च यावतीर्वै देवतास्तास्सर्वाः वेद-विदि ब्राह्मणे वसन्ति इति श्रुतेः, 'ब्राह्मणस्य तनुर्ज्ञेया सर्वदेवसमाश्रया'। इत्यादिपुराणाच्च सकलदेवाधारत्वात्। जातकर्मादिसंस्कारवत्त्वाच्चेति द्रष्टव्यम्। तस्मात्त्वया तप्तमुद्रा न धार्या इति अभिप्रेत्य परमकारुणिकी श्रुतिराह अतप्तेति[2] आय विष्णवे तप्तातनुर्येन सः तथोक्तः। अत एवामः अपक्वान्तःकरणः तत्प्रसिद्धं पदं नाश्नुते न भजते। पैररपि असत्यं विद्धि संसारमित्यादिवाक्यानां अ इति प्रोच्यते विष्णुः तत्र सत्यमिदं जगत् इत्यर्थकरणात्। येन विष्णुरूपेण चक्रेण तप्ता तनुर्यस्य सः तथोक्त इति वा विग्रहः। न केवलं तप्ताङ्गानामिष्टाभावमात्रमनिष्टमप्यस्तीत्याह शृतासः। शृतं पाकं आज्जसेरसुगिति जसोऽसुगागमः। तप्तमुद्रासन्तापं वहन्तः शरीरे धारयन्तः समाशत अश्नुवन्ति अर्थात्पाक एव कर्मत्वेन सम्बध्यते। स च योग्यत्वात् कुम्भीपाकादिरूपः। यद्वा अतप्तेति। तप संतापे इत्यस्य लुङि आत्मनेपदं प्रथमपुरुषैकवचनं छान्दसं एकपदत्वा-धायकं, भावार्थे तदनुसरणात्। वस्तुतस्तु अनुव्यचलत् इत्यादाविव सहसु-पेत्यत्र सहेति योगविभागात्समासः, राजदन्तादित्वात्परनिपातः। अस्तु वा द्वैपद्यं तथाप्यदोषः। तदुक्तं महाभाष्ये 'न लक्षणं पदकारानुवर्तते। पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्य'मिति। यद्यपि ऋग्वेदे अस्मिन्मन्त्रे ऐकपद्येनैव वेदं पठन्ति तथापि यजुर्वेदारण्यकेऽप्येतन्मन्त्रस्य पाठात् तत्र पदकाराणाम-प्रवृत्तेः व्याकरणाविरुद्धपदकरणस्योचितत्वात्, अनेकपदत्वमेव तेन समर्थि-तम्। वस्तुतस्तु तनूः अंगानि नातप्तं न दग्धवान् यः स आमोऽतप्त एव ब्राह्मणोत्तमः तत्पदमश्नुते। एवं अतप्तानां फलमुक्त्वा तप्ताङ्गानामनिष्ट-माह शृतास इति। एवं च ब्राह्मणोत्तमैः तप्तमुद्रा न धार्येति फलितोऽर्थः।

[1]करचरणादि [2]अस्य

एवं चमूषच्छ्येन इति श्रुतिरपि तप्तचक्रादिमुद्राधारणनिषेधपरा। तत्र तुरीयं धाम सचमानः अत एव चमूषच्छ्येनः शकुनो भूत्वा यो द्रप्सो गोविंदुरायुधानि बिभ्रत् वहन्ति। स महिषो भूत्वा अपामूर्मिं समुद्रं विवक्ति इत्यन्वयः। तुरीयं 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ' इत्युक्तेः तेजस्त्रयापेक्षया तुरीयं धाम परं ब्रह्म सचमानः षच समवाये इत्यस्माद्धातोः ताच्छील्ये चानश् प्रत्ययः। तथाच पुनः पुनः अनादिसंपत्तिवासनया परमात्मध्यानशील इत्यर्थः। अत एव चमूषत् चम्वोरोदस्योर्निषदति इतिचमूषत् चम्वौ रोदसी इति वेदनिघण्टुः (अ ३.३०) तथाच परमात्मध्यानवशात् इहलोकपरलोकयोर्निषीदतीत्यर्थः। श्येनः शंसनीयं गच्छति (निरुक्त अ. ४.२४) इति निरुक्तम्। तत्र तत्र प्रशस्तपदं गच्छन्नित्यर्थः। शकुनः[1] शक्नोत्यात्मानमुन्नेतुम् इति निरुक्तम्। सांसारिकलोकेषु निवसन्नपि तत्रत्यानि सुखानि अनुभवन् आत्मानं संसारादुन्नेतुं समर्थ इत्यर्थः। बिभृत्वा भर्ता। विपूर्वात् डुभृञ्धारणपोषणयोः इत्यस्माद्धातोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (सू. ३-२-७५) इति क्वनिप् प्रत्ययात्। न केवलमीश्वरध्यानेन आत्मानमुत्तारयति किन्तु स्वसम्बन्धिनोऽपीति भावः। यो द्रप्सः परमात्मांशभूतः, ममैवांशो जीवलोके इत्यादिस्मृतेः, गोविन्दुः गां विन्दति प्राप्नोतीति गोविन्दः। गवादिषु विन्देः[2] संज्ञायामिति शप्रत्ययः। शे मुचदीनामिति मुचादित्वान्नुमागमः। ऋकारान्तः छान्दसः। तस्यायुधानि चक्रादिपञ्चायुधानि बिभ्रत् "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः(३-२-१२६)" इति शतृप्रत्ययः। तथाच धारणक्रिया वक्ष्यमाणसंसारपतनक्रियायाः हेतुरित्यर्थः। स महिषो भूत्वा महिषादितिर्यग्योनिं गत्वा, महिषशब्दोऽत्र निकृष्टयोन्युपलक्षकः। अपामूर्मिं अपां विकारभूतं समुद्रं संसार-

[1]शकुनिः शक्नोत्युन्नेतुमात्मानं निरुक्तम् अ. ९-३

[2]सू. २१०० अनुपसर्गाल्लिम्प ३-१-१३८ वार्तिक संख्या १९६९

सागरमिति यावत् । संसारस्य समुद्रत्वनिरूपणेन दुस्तरत्वदुःखहेतुत्वादिकं विवक्षितम् । विवक्ति सेवते। विवक्ति शि(सि)षक्ति जुषते इत्यनुक्रमणिकायां विवक्तिः सेवार्थः उक्तः । तथाच संसारसागरे मग्नो भवतीत्यर्थः । एवं च परमेश्वरध्यानेन अवाप्तसकलकामोऽपि वेदनिषिद्धार्थानुष्ठानेन तिर्यग्योनिं गत्वा संसारे मग्नो भवतीत्युक्त्या केनापि पुरुषेण तप्तचक्रादिमुद्रा न धारणीयेति निषेधः फलतीति ।

तन्न । अतप्ततनूरित्यत्र आय विष्णवे एन विष्णुरूपेण चक्रेण च तप्ता तनुर्येन यस्येति वा स तथोक्त इति व्याख्याने, अग्निहोत्रं जुहुयादित्यादावपि अग्निं हन्तीति अग्निहा श्वा, तस्य उत्रं मांसं जुहुयात् हुदानादनयोः इत्यस्माद्धातोः, भक्षयेदिति श्वमांसभक्षणविधिपरतया व्याख्यानसम्भवेन न तथा व्याख्या (युक्ता) अतिप्रसक्तत्वात् । असत्यादिशब्दस्य अ इति ब्रह्मेतिश्रुत्या अ इति प्रोच्यते विष्णुः इत्यादिस्मृत्या च तथा व्याख्यातत्वेन(ऽपि)तस्यानतिप्रसञ्जकत्वेन वैषम्यात् । नहि त्वद्रीत्या पवित्रश्रुतिव्याख्याने तादृशं प्रमाणं दृश्यते । शंखचक्राद्यङ्कनं चेत्यादि निषेधस्मृतीनां च उत्तरत्र गतिर्वक्ष्यते। किञ्च विनियोजकसनकादिस्मृत्यनुसारेण पवित्रादिश्रुतेः तप्तचक्रादिधारणविधिपरत्वमेव वक्तव्यमित्युक्तम् ।

यत्तु अतप्तेत्यत्र लुङात्मनेपदमाश्रितत् । तन्न । एकपदत्वेनैव सर्वैरधीयमानत्वात् । तैत्तिरीयारण्यके तद्वाक्यस्य पदाध्ययनाभावेऽपि एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थः(परत्रापि)इतिन्यायेन बाधकाभावेन च तत्राप्यैकपद्याश्रयणस्यैव न्याय्यत्वात् ।

यदपि सचमान इत्यस्य तुरीयधाम्ना अन्वयः, विवक्तेश्चोर्मिणा अन्वय इत्युक्तम् । तदपि न । व्यवहितान्वयदोषप्रसङ्गात् । सन्निहिताकाङ्क्षितान्वये बाधके सत्येव व्यवहितान्वयस्याश्रयणीयत्वात् । न हि प्रकृते तथान्वये बाधकमस्ति । प्रत्युत विनियोजकस्मृत्युपबृंहणादिकं साधकं दृश्यते।

अन्यथा परीक्ष्य लोकानित्यादेरपि योऽक्षरं ब्रह्म विज्ञानार्थं गुरुमभिगच्छेत्स-निर्वेदमायात्। सुकृतो लोकः कर्मणैव तस्मात्तादृशाधिकारिणे ब्रह्मविद्यां न ब्रूयादिति योजनासम्भवेन वेदान्तमार्गः सर्वोऽप्युन्मूलितः स्यात्। तस्माद्यत्किंचिदेतत्। तथाच गोविन्दायुधधारणात् पूर्वमपामूर्मिं सचमानो गोविन्दायुधानि बिभ्रत् तुरीयं धाम परं ब्रह्म विवक्षीत्येवान्वय इति तन्न[1]।

तथापि चरणादिषु तप्तमुद्राधारणं न केनापि प्रकारेण विधातुं शक्यम्। चरणादिशब्दानां सुदर्शनप्रत्यायकत्वाभावात्। तथाहि—किं चरणादिशब्दानां सुदर्शने शक्तिरुतलक्षणा गौणी वा। नान्त्यौ। शक्ति-प्रतिपन्नार्थेनैव मन्त्रार्थोपपत्तौ सुदर्शनतात्पर्यकल्पनायोगात्। शक्तिग्राहकस्य वृद्धव्यवहारस्याभावात्। नहि चरणपवित्रादिशब्दाः सुदर्शने प्रयुज्य-मानाः उपलभ्यन्ते। न च पुवः संज्ञायां कर्तरि चर्षिदेवतयोरिति व्याकरणे देवतायां पवित्रशब्दो व्युत्पादितः सुदर्शनस्यापि देवतात्वात्, तथा चरत्यनेनेति चरतिधातोः करणार्थे ल्युड्विहितः। तथाच व्याकरण-मेव शक्तिग्राहकमिति वाच्यम्। तस्य शब्दसाधुत्वादिप्रयोजनतया एकान्ततः शक्तिग्राहकत्वाभावात्। न हि संज्ञा[2]निमित्तकेन प्रत्ययाभिहित-करणत्वं वा सुदर्शनस्यैवेति वृद्धव्यवहारनिरपेक्षेण व्याकरणेन नियन्तुं शक्यम्। अतस्तस्याप्यपेक्षायां तस्यैव स्वतन्त्रस्य शक्तिग्राहकत्वमस्तु। सोऽपि नास्तीत्युक्तम्। नच कोशसहकारेण व्याकरणस्य तद्ग्राहकत्वम्। तथाविधकोशवचनानामनुपलम्भात्।

सुदर्शने च दर्भे च पवित्रं शणसूत्रके।
सुदर्शनं सहस्रारं पवित्रं चरणं पविः॥

इत्यभिधानं च कल्पितमेव। अकल्पितत्वेऽपि तेषां शक्तिग्राहकत्वाभावात्। नहि संज्ञानिमित्तकं अत्र प्रत्ययाभिहितकरणत्वं वा सुदर्शनस्यैवेति वृद्ध-

---

[1]पूर्वोक्तमसाधु [2]संज्ञात्वादि

व्यवहारनिरपेक्षेण व्याकरणेन [निर्णेतुं शक्यते] कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः । द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः । बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः इति गौणलाक्षणिकेष्वपि अभिधानदर्शनात् । एतेन पवित्रं चरणं चक्रं लोकद्वारं सुदर्शनम् । पर्यायवाचका ह्येते चक्रस्य परमात्मनः इति श्रीशास्त्रबलात् पवित्रं चरणं नेमी रथचक्रं सुदर्शनम् । सहस्रारं प्राकृतघ्नं लोकद्वारं महौजसम् । नामानि विष्णुचक्रस्य पर्यायेण निबोध मे । इति पाद्मवचनबलात् चरणादिशब्दानां सुदर्शने शक्तिग्रह इति निरस्तम् । पुराणादीनामपि एकान्तेन शक्तिग्रहोद्देशेन अप्रवृत्तत्वात् । तथाच पवित्रचरणादिशब्दानां दर्भग्रन्थिचरणेन्द्रियादावेव वृद्धव्यवहारादि-सत्त्वात् तेषां तदर्थकत्वमेव युक्तम् । नतु सुदर्शनार्थकत्वमिति ।

मैवम् ।

विष्णोर्नुकेतिमंत्रेण तापयित्वा सुदर्शनम् ।
चरणं पवित्रमिति द्वाभ्यामेवाभिमन्त्रयेत् ॥
पवित्रं विततमिति मुद्रयेद्दक्षिणे भुजे ।
ज्ञानं वैराग्यमास्तिक्यं श्रद्धा चास्याभिवर्धते ॥

इति सनकेन महर्षिणा चरणपवित्रश्रुत्योश्चक्रादिधारणे विनियुक्तत्वेन तयोरदृष्टार्थत्वपरिहाराय यथाकथञ्चित्तत्परत्वस्य वक्तव्यत्वादित्युक्तत्वात् । नच सनकस्मृतेः प्रसिद्धस्मृतिष्वपरिगणनं दोषः । तस्याः प्रधानस्मृतिष्व-परिगणनेऽपि उपस्मृतिषु परिगणनात् । अत एवोपस्मृतिषु परिगणितानां शातातपलिखितशौनकादिस्मृतिवचनानां तत्र तत्र उदाहरणं दृश्यते । किञ्च विरोधाधिकरणे औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या इति शबरस्वामिना स्मृतित्वेनोदाहृतवाक्यस्य प्रसिद्धस्मृतिष्वनुपलम्भेन अस्मृतित्वप्रसंगः । किञ्च वार्तिककृता

सर्वा वेष्टयितव्येति तद्ध्येवं सूत्रकृद्वचः ।
परिशब्देऽपि यस्तत्र सर्वतो वेष्टनं वदेत् ॥

तद्वर्जितसमस्तत्वे सोऽर्थवानेव जायते ।

इत्यादिना भाष्यभंगं कृतवता तादृशस्मृतिनिराकरणेन तदस्मृतित्वमिष्टमिति वाच्यम् । तथापि वार्तिकवृत्तौ[1] औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येतिस्मृतेः शाट्यायनिब्राह्मणगतश्रुतिमूलत्वं दर्शयितुमुदाहृतस्यौदुम्बरीपूजाप्रकरणे च शाट्यायनिनां 'तामूर्ध्वदेशेनेत्युभयत्र वाससं दर्शयति' इति जैमिनिकृत-छन्दोऽस्यानुपदाख्यसूत्रस्थवाक्यस्यादर्शनादप्रामाण्यापत्तेः ।

यत्तु व्याकरणकोशपुराणादीनां साधुशब्दव्याख्यानाद्यर्थत्वेन न एकान्ततः शक्तिग्राहकत्वमिति । तन्न । वर्तमाने लट् । अनद्यतने लङ् । परोक्षे लिट् । तस्यापत्यम् । तत्र जातः । तत्र भवः । तत्र विदितः । तेन क्रीतम् । इन्द्रो मरुत्वान् मघवा । लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः श्रीलः ।

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
बृहत्वात् बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥

आपो नारा इति प्रोक्ताः आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तस्मान्नारायणः स्मृतः ॥

क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् ।
आवां तवाङ्गसम्भूतौ तस्मात्केशवनामवान् ॥

इत्यादीनामपि तत्रार्थे समुदायावयवशक्तिग्राहकत्वस्य सम्प्रतिपत्तेः, अन्यथा अर्थविशेषेषु तत्तच्छब्दव्युत्पादकानां उन्मत्तप्रलापसमत्वप्रसंगः । आग्नेयोऽष्टाकपालः, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं, वैष्णवं त्रिकपालम्, इत्यादि-वेदार्थनिर्णये कर्तव्ये व्याकरणार्थविशेषोपस्थितत्वेनैवाङ्गत्वस्य वक्तव्यतया शक्तिग्राहकव्युत्पत्तेरवश्याभ्युपेयत्वाच्च । अनादिवृद्धव्यवहारस्य शक्ति-

[1]वार्तिककृता

ग्राहकत्वेऽपि व्याकरणादीनां शक्तिग्रहोपायत्वस्य सर्वसम्प्रतिपत्तेश्च । यथाहुः—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

इति ॥ किञ्च प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणवृद्धव्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वेन यत्रैव तदसम्भवः तत्रैव व्याकरणाद्यन्यतमस्य शक्तिग्राहकत्वमकामेनाप्युपेयम् । अन्यथा इदं पदमस्य वाचकमित्याप्तवाक्येन शृङ्गग्राहिकया शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गः । नचैवमनुभवविरोधः । नहि वर्तमाने लडित्याद्युदाहृतप्रमाणानामुदाहृताप्तवाक्यतोऽर्थकृतं कमपि विशेषं पश्यामः ।

यद्यपि पुवः संज्ञायां, कर्तरि चार्षिदेवतयोरिति पवित्रादिशब्दानां देवतासामान्य एव शक्तिः सिध्यति । तथाप्युदाहृतसनकादिस्मृत्यनुसारेण सुदर्शनरूपदेवताविशेषशक्तत्वपर्यवसानमविरुद्धम् । एतावांस्तु विशेषः । यदा चरणश्रुतेश्चरणेष्टिपरत्वं तदा तद्गतचरणादिशब्दानां देवतात्वसामान्येन देवताविशेषोपस्थापकत्वम् । यदा तु सुदर्शनधारणपरत्वं तदा तेषां देवतात्वसामान्येन सुदर्शनरूपदेवताविशेषपरत्वमिति ।

यत्तु चरणादिशब्दानां सुदर्शने शक्तिग्राहकत्वाय [त्वे] नोदाहृतमभिधानं कल्पत इत्युक्तम् । तन्न । सर्वेणापि स्वस्वानभिमतार्थसाधकप्रमाणानां कल्पितत्वस्य सुवचन(न)त्वादिति । तस्माच्चरणादिशब्दानां तप्तचक्रादिधारणपरत्वमव्याहतप्रसरमिति स्थितम् । अत्राह—

विलुप्तविधिशक्तित्वात्सिद्धत्वद्योतनादिभिः ।
प्राप्तत्वाच्चान्यतस्तेषां विधिशब्दाद्यभावतः ॥

ब्राह्मणैर्विनियुक्तत्वात् करणत्वेन कर्मणाम् ।
मन्त्रत्वादपि नैते स्युस्तप्तमुद्राविधायकाः ॥

विधायकत्वं हि मन्त्राणां तादृशशक्तिमत्त्वम्।

[तच्च न संभवति] तद्विरुद्धार्थस्यैव प्रतीतेः। तथाहि—प्रसिद्धास्तावत् विधिशक्तितिरोधायकाश्चतुर्धा। क्वचित्सिद्धत्वद्योतनाय, यथा देवांश्च याभिर्यजते ददाति च इत्यादौ। क्वचिच्च वक्त्राभिमुख्यप्रतीतेः। यथा अहे बुध्निय मन्त्रं गोपाय इत्यादौ। क्वचित्त्वात्मनि नियोगात्। यथा बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादौ। क्वचित्तु निमित्ताभिधानात्। यथा यदि नोपाहरेयुः इत्यादौ। प्रकृते च येन पूत इत्यादौ सिद्धत्वद्योतनात्, किञ्च सर्वापवादकस्याप्राप्त्यर्थस्य विद्यमानत्वात्। नच विधिशक्तिकुत्सनम् अन्यथा यदाग्नेयोऽष्टाकपालः उपरि हि देवेभ्यो धारयति इत्यादौ का गतिरिति वाच्यम्। प्रकृते अप्राप्त्यर्थत्वाभावेन वैषम्यात्। तथाहि किं तप्तमुद्राधारणविधारणविधायकपञ्चरात्राद्यागमतदनुसारिपुराणवचसां प्रामाण्यमभ्युपगम्यते न वा। नाद्यः तद्वचनैरेव तद्धारणस्य प्राप्ततया अप्राप्तत्वाभावात्। नच पाञ्चरात्रादीनामेव प्रबलश्रुतिविहितार्थानुवादकत्वमिति युक्तम्। विधिविभक्तिमत्त्वात्, यच्छब्दानुपघाताच्च तेषामेव तद्विधायकत्वौचित्यात्। मन्त्राणां च तद्विहितार्थसाधकत्वेन[1] अन्यथासिद्धत्वात्। तत्र विधिविहितधारणादिधात्वर्थवाचकपदाभावाच्च। न हि धात्वर्थवाचकपदाभावे तदुपरक्ता भावनाः तत्प्रत्येतुं ईशते। तद्वाचकपदाभावेऽपि तेषां तत्स्मारकत्वस्य कया नश्चित्र आभुवत्, शंनो देवीरभिष्टय इत्यादिमन्त्राणामिव विदुदाहृतविनियोजकबलेन यथाकथञ्चित् तदुपपादनीयत्वात्। न द्वितीयः। तत्प्रामाण्यानभ्युपगमे उदाहृतमन्त्राणां तप्तमुद्राविधायकत्वाभावप्रसंगात्। तद्बलेनैव तेषां विधायकत्वाभ्युपगमात्। किञ्च विधेयत्वाभिमतकर्मणि करणत्वेन पवित्रं ते इत्यादिमन्त्राणां वाचनिकविनियोगस्य परेणाङ्गीकारात् कथं तेषां तप्तमुद्राधारणविधायकत्वम्। नहि तत्कर्मणि-

---

[1]स्मारकत्वेन

करणत्वेन विनियुक्तस्य तद्विधायकत्वमस्ति । व्रीह्यादौ तथाऽदर्शनात् । तदुक्तं—

यस्माद्व्रीह्यादिवन्मन्त्राः करणत्वेन कर्मणाम् ।
ब्राह्मणेन नियुज्यन्ते तद्वत्ते न विधायकाः ॥ इति ।

एतेन सर्वविधिवाक्यानां जपपारायणनैमित्तिकाध्ययनादिषु विनियुक्तत्वात्, भट्टमते अध्ययनसंस्कृतस्वाध्यायस्य अर्थज्ञाने नियोगात्, नच विनियुक्तत्वं विधायकपरत्वं विधायिनि इति निरस्तम् । अत्र सर्वत्रापि प्रकृतकर्मकारणतया वचनाद्विनियोगाभावेन वैषम्यात् । न हि वयं यत्र क्वचित् विनियुक्तस्य यत्किञ्चिद्विधायकत्वं निराकुर्मः । येन उक्तदोषः स्यात् । किन्तु स्वयं यत्र विनियुक्तं तद्विधायकत्वमेव नास्तीति । अत एव देवांश्च याभिर्यजते ददातीत्यस्य मन्त्रस्य अनूबन्ध्यापशुपुरोडाशेन निर्वाह्यदेविकाहविर्यागे, चरुद्रव्यगोदेवत्ययागे याज्यत्वेन वाचनिकविनियोगसद्भावेऽपि याभिरिति करणत्वेन अभिधानात् सामर्थ्याच्च कर्मतया अन्वयात् गोद्रव्यकयागदानविधानमविरुद्धमित्येकदेशिमतं दूषयित्वा मन्त्राधिकरणे भट्टपादैः स्वयं पृथगेव सिद्धान्तितम् । एतेन अस्तु वाचनिकविनियोगविधायकत्वयोर्विरोधः । तथापि विधायकस्य स्वस्वशक्त्यनुरोधेन स्मारकत्वे विरोधाभावात् लौकिक एवास्तु विनियोगः । अन्यथा वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत इत्यत्र विधायकत्वमेव न स्यात् । पञ्चमाध्यायोक्तं विधायकस्य ब्राह्मणस्य स्वशक्तिविरोधेन स्मारकत्वमित्यपास्तम् । पूर्वोक्तरीत्या विधेयत्वाभिमतं तप्तचक्रादिमुद्राधारणस्य वसन्तदेवताककपिञ्जलयागवदप्रतीतेः कल्पकं प्रमाणान्तरमपेक्षणीयम् । तथासति नैतस्य विधायकत्वं स्यात् । अन्यथा ऐंद्र्यापि इन्द्रदेवताकयागविधायकत्वलिङ्गाच्च तस्य विनियोग इत्यपि कल्पना स्यादिति ॥

अत्रोच्यते—चरणादिश्रुतीनां विधिविभक्तिरहितत्वेऽपि न विधायकत्वक्षतिः। ब्रह्मविदाप्नोति परम्। तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। तदा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् इत्यादिवच्चरणादिश्रुतीनां अप्रवृत्तप्रवर्तकत्वरूपविधायकत्वासम्भवेऽपि अज्ञातज्ञापकत्वलक्षणविधित्वमविरुद्धम्। किञ्च विभक्त्यापि इष्टसाधनत्वमुखेनैव प्रवर्तकत्वं वाच्यम्। न त्वेवमेव। तच्चरणादिश्रुतिष्वप्यविशिष्टम् इति तासां प्रवृत्तप्रवर्तकत्वमप्यविरुद्धमेव। न ह्यत्र फलं तृप्तिसाधनमित्यादिवाक्यं श्रुतवतां विधिविभक्तिराहित्यापराधेन तस्मात् तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वज्ञानं न जायत इत्यस्ति। जातेन वा तस्मिन् तादृशाम्रफले न प्रवृत्तिरित्यस्ति, अनुभवविरोधात्। तथाच वाक्यानां प्रवर्तकत्वे इष्टसाधनत्वबोधकत्वमेव तन्त्रम्, लाघवात्। न तु विधिविभक्तिमत्त्वे सति तद्बोधकत्वं, गौरवात्।

ननु नेष्टसाधनत्वमात्रं विध्यर्थः। तथात्वे तक्षकचूडामण्याहरणादौ तृप्तिरूपेष्टसाधने विषसम्पृक्तान्नभोजनेऽगम्यागमनादौ च प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। किञ्चैवं उद्भिदा यजेतेत्यादौ साधनत्वस्य लिङाभिहितत्वात् अनभिहिताधिकारविहिता तृतीया न स्यात्। किञ्चैवं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते इत्यर्थवादेनैव इष्टत्वस्योपख्यापनात् तत्र विधिप्रत्ययानुमानस्वीकारो न स्यात्। किन्तु कृतिसाध्यत्वे सति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वमेव तदर्थः। एवं चरणं पवित्रमित्यादिश्रुतौ तादृशेष्टसाधनत्वोपख्यापकविधिविभक्तिरहितानां न प्रवर्तकत्वमुपपद्यत इति चेन्न। कृतिसाध्यत्वस्य कृत्युत्तरभविष्यत्त्वरूपान्वयव्यतिरेकगम्यत्वेन अन्यलभ्यतया इष्टसाधनत्वस्यैव अनन्यलभ्यत्वेन विध्यर्थत्वौचित्यात्स्वर्गादिसाधनत्वेन शास्त्रैकबोध्ये यागादौ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्याप्रसक्ततया तदननुबन्धित्वांशे शक्तेरकल्प्यत्वात्। अन्यथा अप्रसक्तप्रतिषेधत्वप्रसंगात्। नह्य[1]त्यन्तपरमाप्तमात्रादि-

[1]नह्यभ्रान्त

वाक्यवत् नित्यनिर्दोषत्वेन परमप्रमाणतया अवधारिते समीहितार्थप्रत्यायके श्रुतिवाक्ये बलवदनिष्टानुबन्धिसमीहितसाधनत्वबोधकत्वप्रसक्तिः संभवति येन सोऽप्यंशः विधिप्रत्ययेन बोधनीयः स्यात्। न चैवं कृत्यसाध्यं बलवद्-निष्टानुबन्धि इदमिति ज्ञानदशायामपि प्रसक्तिप्रसङ्गः। तदभावस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेन प्रवृत्तावुपयोगसत्त्वेऽपि तयोर्विधिशक्तिविषयत्वासिद्धेः। कृत्यसाध्यस्य बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावदशायां तक्षकचूडामण्यादौ प्रवृत्तेरिष्टत्वाच्च। नचैवं उद्भिदेत्यादौ तृतीयानुपपत्तिः। लिङा करणत्वा-परपर्यायसाधनत्वस्य अभिधानेऽपि तद्विशेषरूपकरणत्वस्य तथाऽनभिधानात्। तरतीत्यादौ विधिप्रत्ययानुमानस्वीकारस्तु न प्रवर्तकज्ञानार्थः। तस्यार्थ-वादादेव सिद्धेः। किन्तु तद्विषयत्वस्येष्टसाधनत्वस्य विधिनियतत्वेन व्यापकानुपलब्धिरूपबाधकनिरासार्थमिति न पूर्वतन्त्रविरोधोऽपि। तदुक्तम्।

कार्यता च न काचित्स्यादिष्टसधनतां विना। इति। अतः लिङाद्यर्थ-स्त्विष्टसाधनत्वमेव इति कर्मनिर्णयोक्तिः। तथाच प्रवर्तकस्येष्टसाधनत्व-ज्ञानस्य चरणं पवित्रमित्यादिमन्त्रत एव सम्भवात् विधिविभक्त्यभावेऽपि न काप्यनुपपत्तिरिति स्थितम्।

यद्वा विधिवत्प्रयोजिकायाः अप्राप्तेः सत्त्वेन विधिविभक्तिः कल्प्य-ताम्। अत एव पूर्वतन्त्रे भट्टाचार्यैः विधिविभक्तिरहितानाम् उपांशु-याजमन्तरा यजति इत्यादीनां वचनानां नित्यापूर्वत्वादितिन्यायेन पञ्चम-लकारकल्पनया विधायकत्वं समर्थितम्। यत्र तु विधिविभक्तिश्रवणेऽपि नापूर्वता, विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायेत्यादौ तत्र न विधिरित्यपि समर्थितम्। अत एव न तत्क्षेपिष्ठत्वादौ विधिप्रसङ्ग इति निरस्तम्।

यद्यप्यत्र बिभृयाद् भर्तव्यमिति विधिपदं न कल्पयितुं युक्तम्। तयोः प्रकृतवाक्यार्थेनानन्वयात्, वाक्यस्यैव कल्प्यत्वेन तस्यैव तत्र प्रमाणत्वापत्त्या मन्त्रप्रामाण्योक्ते रिक्तत्वप्रसंगात्। तथापि भवेयुरिति

विधिपदाध्याहारे श्रुता भवेयुरिति वाक्यार्थान्वयसंभवेन न काप्यनुपपत्तिरिति ।

यत्तु पुराणादिश्रुतीनां यच्छब्दाद्युपहतत्वेन तद्रहितपंचरात्राद्यागमतदनुसारिपुराणवचनविहिततप्तमुद्राधारणे अनुवादकत्वेन प्राप्तार्थत्वात् न विधायकत्वम् । अत एव लक्षणे मृताग्निहोत्रे 'ये पुरोदंचो दर्भास्तान् दक्षिणाग्रांस्तृणीयात्' इति श्रुते वाक्ये किमुदगग्रता विधीयते किं वा अनूद्यते इति संदिह्य यथोपवीतं विधेयमेवमुदग्रत्वं विधेयम्, अपूर्वत्वात्, यद्वृत्तयोगो लिङाद्यभावश्च यदाग्नेयादिवद्द्रष्टव्य इति उदक्त्वं चापूर्वत्वादिति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा, नोदगग्रत्वस्य विधिः, किन्तु प्राप्तस्यानुवादः । कुतः प्राप्तिः । अग्रवंति प्रागग्राण्युदगग्राणि वा अपवर्गवन्ति । प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि इति स्मृतेः । सतो वा लिङ्गदर्शनमिति सूत्रेण सिद्धान्तितम् इत्युक्तम् ।"

तदयुक्तम्, तथासति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिश्रुतीनामपि यत्नाभिमुख्यप्रतीत्या

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

आत्मा च सततं ध्येयः इत्यादितद्रहितपुराणवचनविहितश्रवणाद्यनुवादकत्वापत्तेः । तथा त्रयो धर्मस्कन्धाः एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः व्रजन्तीत्यादिश्रुतीनां **वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः । चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा संगान् परिव्रजेत्'** इति मन्वादिस्मृतिविहितपारिव्राज्यानुवादकत्वापत्तेश्च । न चेष्टापत्तिः । श्रोतव्य इत्यादीनां विधायकत्वस्य विवरणकारादिभिरङ्गीकारात् । त्रयो धर्मस्कन्धाः इत्यादीनां विधिविभक्त्यभावेऽपि विधिर्वा धारणवत् इति सूत्रे शांकरभाष्ये विधायकत्वाभ्युपगमाच्च । तत्र हि भाष्यम् 'विधिर्वाऽयमाश्रमान्तरस्य न

परामर्शमात्रम् । ननु विधित्वाभ्युपगमे एकवाक्यताप्रतीतिरुपरुध्येत । प्रतीयते चात्रैकवाक्यता । पुण्यलोकफलाः त्रयो धर्मस्कन्धाः ब्रह्मसंस्थता त्वमृतत्वफलेति । सत्यमेतत् । सतीमपि त्वेतामेकवाक्यताप्रतीतिं परित्यज्य विधिरेवाभ्युपगन्तव्यः, अपूर्वत्वात् । विध्यन्तरस्यादर्शनात्, विशिष्टाच्चाश्रमान्तरप्रत्ययात् । गुणवादकल्पनया एकवाक्यत्वानुपपत्तेः,........धारणवत् । यथा 'अधस्तात्समिधं धारयन् अनुद्रवेत् उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इत्यत्र सत्यामपि अधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतौ विधीयत एवोपरिधारणम्, अपूर्वत्वात् । तथाचोक्तं शेषलक्षणे 'विधिस्तु[1] धारणेऽपूर्वत्वादिति' । तद्वदिहाप्याश्रमपरामर्शश्रुतिर्विधिरेवेति कल्प्यत इति । अत एव स्मृत्यधिकरणे अष्टकाः कर्तव्याः, गुरुरनुगन्तव्यः। शिखाकर्म कर्तव्यम् । प्रपा प्रवर्तयितव्या, तटाकः खनितव्यः इत्यदिस्मृतीनां यं जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमिवायतीं, तस्माच्छ्रेयांसं पापीयान् पश्चादन्वेति, यत्र बाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव, इति श्रुतिरेव तत्तत्कर्मकर्तव्यतायां प्रमाणत्वेनोदाहृता । तद्वचनव्याख्यातृभिः यत्र बाणा इति श्रुतेरेव तत्रोदाहृतत्वात् । अत एव माधवीये यद्यप्ययमर्थवादः तथापि मानान्तरविरोधाभावात् तत्स्वार्थे प्रमाणम् । विरोधिवचनानां मातृसपिण्डादिविषयत्वस्य वर्णितत्वात् । तस्मादविरुद्धार्थवादेनानूदितत्वात् उपरिधारणवद्विधिः कल्प्यत[2] इत्यादिना ।

तृक्षां जहुर्मातुलस्येव योषां भागस्ते पैतृष्वसेयीमिवेति, तस्मादसमानादेव पुरुषा........इव जायते । उत तृतीये संगच्छावहै चतुर्थे संगच्छावहै इति च श्रुत्योः मन्त्रतया अर्थवादतया च मातुलसुताविवाहकरणे प्रमाणत्वमित्याशंक्य उपरिधारणविधिवत् अपूर्वार्थत्वेन मातुलसुतां विवहेत् इति विधिः कल्प्यते इत्युक्तम् । एतेन मृताग्निहोत्रवाक्यं व्याख्यातम् । तत्र दक्षिणा-

---

[1] पू. मी. अ. ३, पा ४, अधि. ५, सू. १५

[2] कल्प्य:

ग्रताविध्यनुसारेण उदगग्रत्वस्यानुवाद्यताभ्युपगमात् । अन्यथा वाक्यभेद-प्रसङ्गात्, स्मृतेरुदगग्रत्वप्रापकत्वोक्तेः तन्मूलश्रुतिप्रापकत्वाभिप्रायकत्वाच्च । एतेन विधेयत्वाभिमतकर्मणि करणत्वेन विहिते व्रीह्यादौ विहिते विधेयत्वा-दर्शनादिति निरस्तम् । विधेयत्वाभिमतकर्मणि लिंगेन करणत्वेन विनि-युक्तस्य समिधो यजतीत्यादिवाक्यस्य विधायकत्ववत् वाचनिकवृत्त्या विधेयत्वाभिमतकर्मणि करणत्वेन विनियुक्तस्य पवित्रं ते इत्यादिवाक्यस्य मन्त्रत्वेऽपि विधायकत्वोपपत्तेः । नहि वाचनिकवृत्त्या विनियुक्तस्य मन्त्रस्य विधायकत्वं, लिंगेन विनियुक्तस्य ब्राह्मणवाक्यस्य तु विधायकत्वमित्यत्र राज्ञामाज्ञास्ति । विधायकत्वाविधायकत्वयोः अन्यस्यैव प्रयोजकत्वात् । ब्राह्मणत्वविनियुक्तमन्त्रत्वादीनां तत्राप्रयोजकत्वात् । तेन मन्त्राणां विधायकत्वे विधिमन्त्राधिकरणविरोधः स्यात् । तत्र हि देवांश्च याभिर्यजते ददाति च अग्नीदग्नीन् विहर बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादिसोममाहरेयु-रित्यादिमन्त्रब्राह्मणगतान् यच्छब्दामन्त्रणोत्तमपुरुषयदिशब्दादियुक्तान् आख्यातानुदाहृत्य किमेतेषां विधायकत्वम्, उत कर्मसमवेतार्थस्मारकत्व-मिति सन्देहे आख्यातविशेषाद्विधायकत्वमेव,अभ्यासाच्च प्रकृतकर्मणो भेदः इति विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यम् एकशब्दादितिसूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा एते कर्मसम-वेतार्थस्मारकाः यागे क्रियमाणे यागादिप्रयोग एव एतेषां सामर्थ्यात् न विधायकाः । यच्छब्दाद्यपहृतशक्तित्वादिति, 'अपि वा प्रयोगसामर्थ्या-न्मन्त्रोऽभिधानवाची स्यात्', इति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । तथाच कर्मचोदना ब्राह्मणानि, ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः, निन्दा प्रशंसा परकृतिः पुराकल्पश्च । अतोऽन्ये मन्त्राः इत्यापस्तम्बसूत्रविरोधश्च । तत्र अतोऽन्ये मन्त्रा इति विध्यतिरिक्तानामेव मन्त्रत्वोक्तेः इति निरस्तम् । तयोः प्रायिकाभिप्राय-कत्वात् । मन्त्रत्वपुरस्कारेणैतदधिकरणप्रवृत्तेः वार्तिककारेण दूषितत्वाच्च ।

अश्वदाः सहते सूर्येण इति मन्त्राक्षिप्ताश्वदानफलविधेः न केसरिणो ददाति इति श्रुतनिषेधानुसारेण साक्षादविहिताश्वदानविषयत्वेन

व्याख्यानात् इत्यादिना मन्त्रस्य विध्याक्षेपकत्वाभ्युपगमाच्च । कपिंजलाना-लभेत इत्यादेर्वैरूप्यस्याभ्युपगमाच्च । यथाहुः—

'विधिशक्तिर्न मंत्रस्य नियोगेनापनीयते ।
स्वतो विधास्यति ह्येष नियोगात् स्मारयिष्यति' ॥ इति ।

ननु तथापि श्रुत्या आकांक्षया अभ्यंगभूतयापरयेष्ट्या अरुणकेतुककर्माभिषवदशापवित्रानुमंत्रणमंत्राणां दिक्षु विनियुक्तानां चरणमित्यादिमंत्राणां स्मार्तविनियोगेन[1] कथं सुदर्शनपरत्वमिति चेत् किमिह कथम्? किमन्यत्र विनियुक्तस्य अन्यत्र विनियोग एव न संभवति । उत श्रुत्यादिविनियुक्तस्य स्मृत्या विनियोगः स्मृतिविरोधात् न विहितः, अथ यत्र श्रुतिविनियोगः तदर्थपरत्वमेव मंत्रस्य न तु स्मृतिविनियोगानुसारेण तदर्थपरत्वमिति । आद्ये किं मंत्रस्वरूपविरोधात् विनियुक्तविनियोगो न संभवति, अर्थप्रकाशलक्षणकार्यविरोधाद्वा । नाद्यः । मंत्रस्यानुष्ठेयार्थं प्रति गुणत्वात् । गुणानां च [2]यावत्प्रधानमावृत्तेर्न्याय्यत्वात् । यत्र यत्रार्थे विनियोगः तत्र सर्वमंत्रस्यावर्तमानत्वेनानेकत्र विनियोगाविरोधात् । यथा स्तोत्रे विनियुक्ताया अप्याग्नेय्याः आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते इत्याग्नीध्रोपस्थाने विनियोगः । यथा पुरुषसूक्तस्य प्रायश्चित्तजपविष्णवाराधनाभ्युपस्थानयजमानोपस्थानादिषु विनियोगः । द्वितीयेऽपि किमर्थप्रकाशकस्य अर्थप्रकाशकत्वं[3] विरोधः । [4]अथ एकार्थप्रकाशकस्य तदन्यार्थप्रकाशकत्वतदभावयोर्विरोधः । उत प्रयोगांतरेऽपि । नाद्यः । अनभ्युपगमात् । न ह्युक्तमस्माभिरपि एकस्मिन् प्रयोगे अप्रकाशकत्वतदभावयोः सद्भाव इति । नापि द्वितीयः । प्रयोगभेदादेव विरोधपरिहारात् । न च विनियोगान्तरे-

---

[1]नियोगादिभिरन्यत्र [2]यथावत् प्रधानम् [3]अर्थप्रकाशकत्वमिति
[4]आद्येऽपि पक्षे किं एकस्मिन् प्रयोगे अर्थप्रकाशकस्य

ऽवर्थाप्रकाशकत्वमेव । यथाकथंचिद्गौण्या लक्षणया वा वृत्त्या तदर्थपरत्व-स्यापि वर्णयितुं शक्यत्वात् । नापि द्वितीयः । प्रयोगभेदादेवाविरोधात् । लोकेऽपि प्रयोगभेदेन गां दोग्धि, गाः कृषति इत्यादिषु एकस्यैव गोशब्दस्य अनेकार्थत्वं दृष्टम् । श्रुत्या विनियुक्तानामेतेषां मंत्राणां स्मृत्या अन्यत्र विनियोगो न युक्त इति द्वितीयपक्षोऽप्यनुपपन्नः । विरोधोऽपि श्रुत्या स्मृतेर्बाधः नान्यथा । अतिप्रसंगात् । न च श्रुत्या अन्यत्र विनियोगस्य विषयसंकोचो जायते येन विरोधः स्यात् ।

ननु यदि श्रुत्या अन्यत्र विनियुक्तस्यापि मन्त्रस्य दुर्बलया स्मृत्या अन्यत्र विनियोगोऽपि न विरुध्येत (तर्हि) ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्ताया अपि ऐन्द्र्या ऋचः इन्द्रेऽपि (इन्द्रियेऽपि)विनियोगः स्यात् । विरोधाभावे श्रुतेः लिंगबाधकत्वायोगात् । अथोच्येत सत्यं नास्ति विरोधः । तथापि लिंगस्य स्वतो विनियोगे प्रमाणा-भावात् विनियोजकश्रुतिकल्पनाद्वारेण विलम्बितप्रमाणत्वात् श्रुत्या आग्नीध्र-मन्त्रविनियोगे तत्कल्पनानुपपत्तेः, लिंगं विनियोजकमिति श्रुत्या बाध्यते इत्युच्यत इति ।

मैवम् । स्मृतावपि तुल्यत्वात् । स्मृतिरपि न साक्षाद्विनियोगे प्रमाणम् । किन्तु श्रुतिकल्पनाद्वारा । तत्कल्पना च प्रत्यक्षश्रुत्या शीघ्रं विनियोगे न संभवत्येवेति लिंगवत् स्मृतेरपि बाध एव स्यादिति न कश्चिद्विशेष इति चेन्न ।

वैषम्यात्, तथाहि—न हि लिंगबलेन अनेन मन्त्रेण उपस्थेय इति विनियोगः साक्षात् बोध्यते, किन्तु अयं मन्त्रः इन्द्राभिधायकः इत्येतावत्यवगते पश्चान्मन्त्राकाङ्क्षाबलेन तत्र विनियोगः कल्प्यते । श्रुत्या शीघ्रं गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्ते मन्त्रे इन्द्रपदस्य गार्हपत्यप्रकाशनेन उपक्षीणत्वात् निराकाङ्क्षत्वाच्च मन्त्रस्य, न तन्मूला श्रुतिकल्पना उन्मिषति

बोधकाभावेनैव विनियोगो न संभवतीति श्रुत्या लिंगं बाध्यत इत्युच्यते । स्मृतिस्तु साक्षाद्विनियोगं बोधयति न मन्त्राकाङ्क्षामपेक्षते । बोधिते विनियोगे स्वप्रामाण्यविध्यर्थमेव मूलभूतां स्मृतिमनुमापयति । अनुमानमप्याकाङ्क्षानिरपेक्षं प्रत्यक्षश्रुत्यविरोधे निरंकुशप्रसरमेवेति नात्र श्रुत्या स्मृतेर्बाधः, यथा प्रबलेनाप्युपदेशेन प्रकृतौ विनियुक्तानामङ्गानां दुर्बलेनाप्यतिदेशेन विकृतौ विनियोगो भवति । न च तत्र कश्चिद्विरोधः नापि दुर्बलस्य बाधः, तद्वदत्रापि दुर्बलयापि स्मृत्या मन्त्रस्य अन्यत्र विनियोगः किमिति नोपपद्यते । कति कति वा न दृश्यन्ते श्रुतिविनियुक्ता अपि मन्त्राः स्मृत्या स्मार्तेषु कर्मसु विनियुक्ताः । अन्यथा स्मार्तेषु कर्मसु मन्त्राणां प्रायशोऽभाव एव स्यात् । अतः श्रुतिविनियुक्तानामपि चरणादिश्रुतीनां स्मृतिपुराणादिभिः सौदर्शने कर्मण्यपि विनियोगो युज्यत एव । नापि तृतीयः । तत्रापि किंवा विवक्षितम् । किं श्रुत्या विनियुक्तस्य स्मार्तार्थप्रतिपादकत्वमेव न संभवति उत श्रौतार्थ एव मुख्यः स्मार्तार्थे मन्त्रस्य गौणी लाक्षणिकी वा वृत्तिराश्रयणीया इति वक्तव्यम् । नतु कश्चिन्नियमः शक्यते वक्तुम् । यदि च श्रौतविनियोगे सर्वत्र मुख्यार्थ इति नियमः स्यात् । सोऽपि नास्ति, ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्यत्र लक्षणादिभिः मन्त्रस्य गार्हपत्यार्थत्वस्याङ्गीकारात् । तस्मादेतेषां स्मृत्यादिभिः सौदर्शने कर्मणि विनियुक्तानां पूर्वोक्तरीत्या मुख्यवृत्त्या तत्परत्वम् । अन्यत्र श्रुतिविनियोगेऽपि मुख्यवृत्तिसंभवे मुख्यत्वम् । तदभावे गौणी लाक्षणिकी वा वृत्तिराश्रयणीया इति ।

ननु उक्तरीत्या चरणं पवित्रं, पवित्रं ते, चमूषच्छ्येन इत्यादिप्रसिद्धश्रुतीनां तप्तमुद्राधारणपरत्वे तत्र प्रामाण्येऽपि, दक्षिणे तु भुजे विप्रः, धृतोर्ध्वपुण्ड्रः, प्रते विष्णो, निचिक्षेप सुपर्णं, एभिर्वयमुरुक्रमस्य चिह्नैः, पवित्रमित्यग्निः इत्यादीनां प्रचरद्दृश्यशाखासु अनधीयमानतया श्रुतित्वसन्देहात् कथं तत्र प्रामाण्यम् । नच यज्ञोपवीतं, प्रसुग्मन्ता इत्यादि-

मन्त्राणामिव एतेषामपि श्रुतित्वमिति वाच्यम् । तेषां कल्पसूत्रकारोपात्तत्वेन श्रुतित्वस्य निश्चेतुं शक्यत्वात् । न हि त्वदुदाहृताः केनापि स्मृतिकारेणोपात्ताः । न चैतेषां छन्दोमात्रनियतानुशासनानुशिष्टशब्द-बाहुल्यात् श्रुतित्वसिद्धिरिति युक्तम् । तथैव गूढपुरुषविशेषपरिकल्पित-वाक्यविशेषाणामपि श्रुतित्वप्रसंगादिति चेन्न,

श्रुतितया अभियुक्तोदाहृतत्वेन श्रुतित्वस्य निश्चयात्, अन्यथा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोऽवरुध्यै इत्यादिशाबरभाष्योदाहृतानां, तथा विरोधाधिकरणे वार्तिककारेण औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या इत्यादिस्मृति-मूलत्वेनोदाहृतानां ऊर्ध्वदेशेन वाससा परिवेष्टयन्ति इत्यादीनां, यथा[1] ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान् इत्यादिशंकरभाष्योदाहृतानां, इन्द्रः शचीपतिः बलेन पीडितः दुश्च्यवनो वृषा ...... इति रामानुजभाष्योदाहृता-नामपि वा यश्चण्डालः शिव इति वाचं वदेत् तेन सह संवदे(से)त् तेन सह भुंजीत इत्यादिश्रीकण्ठभाष्योदाहृतानां च श्रुतित्वाभावप्रसंगात् । न च यथा ह्ययं ज्योतिरित्यादेः श्रुतित्वं नेति युक्तम् । "अतएव चोपमा सूर्यकादिवत्" इति सूत्रे शंकरभाष्ये 'मोक्षशास्त्रेषु श्रूयते'[2] इत्यभिधानेन तच्छ्रुतित्वस्य दुर्वारत्वात् । पूर्वोत्तरमीमांसाशास्त्रेषु "न शास्त्रपरिमाण-त्वात्" (जैमि. अ. १, पा. ३, अधि ४; सू. ६) शास्त्रयोनित्वात्,

---

[1]यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान् अपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा । शां. भा. अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ३-२-५-१८

[2]अत एव चायमात्मा चैतन्यरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिषेधोपदेश्योऽत एव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं जलसूर्यकादिवदित्यु-पमोपादीयते मोक्षशास्त्रेषु शं. भा. ३-२-५-१८

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्, कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वात्" इत्यादौ श्रुतेरेव योगरूढिभ्यां शास्त्रशब्दमुख्यार्थत्वमभिप्रेत्य शास्त्रशब्देन श्रुतिग्रहण-दर्शनाच्च । किञ्च पाद्मे

सर्वाश्रमेषु वसतां ब्राह्मणानां विशेषतः ।
विधिना वैष्णवं चक्रं धार्यं हि श्रुतिचोदनात् ॥

दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् ।
सव्ये तु शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥

एवं महोपनिषदि प्रोक्तं चक्रादिधारणम् ।
तथैव साम्नि यजुषि ऋचि प्रोक्तं वरानने ॥

प्रते विष्णोअब्जचक्रे पवित्रे जन्मांभोधिं तर्तवे चर्षणीन्द्राः ।
मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणाः लिङ्गान्यङ्गे तावकान्यर्पयन्ति ॥

चरणं पवित्रं विततं पुराणं, वाङ्मयं शुभम् ।
तेन चक्रेण संतप्ताः तरेयुः पातकाम्बुधिम् ॥

इत्यादिना,

इत्येवं श्रुतयस्सर्वाः कथयन्ति वरानने ।
तस्माद्वै विधिवद्धार्याः शङ्खचक्रादिहेतयः ॥

इत्यन्तेन महोपनिषद्गतत्वेन ऋक्शाखागतत्वेन च दक्षिणे तु भुजे विप्रो, प्रते विष्णो इति वाक्ययोः स्वविहिततप्तचक्रादिधारणप्रमाणत्वेन उदाहृत-त्वात् श्रुतित्वमसन्दिग्धम् । नच कल्पसूत्रकारैरुदाहृतत्वमेव श्रुतित्व-प्रयोजकं, नतु पुराणाद्युदाहृतत्वमिति युक्तम् । श्रुतिव्यतिरिक्तानां श्रुत्यर्थ-स्मरणपूर्वकं अभियुक्तप्रणीतानां सर्वेषामपि व्याख्यानानां स्मृतित्वात् । अन्यथा नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापात्, स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगादित्यादौ कापिलादिवाक्यानां, तथा,

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्, 'अंशो नानाव्यपदेशात् . . . . इत्याद्यधिकरणेषु 'स्मृतेश्च, अपिच स्मर्यते' इत्यादौ स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोः भेदं दर्शयति ।[1]

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ इति ।

ईश्वरगीतास्वपि चेश्वरांशत्वं जीवस्य स्मर्यते ।[2]

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥

इति चोदाहृतानां भगवद्गीतादिवचनानां च स्मृतित्वमुक्तं न स्यात्, किञ्च परमाप्तभगवत्प्रणीतपञ्चरात्रोदाहृतत्वेन एतेषां श्रुतित्वमङ्गीकरणीयम् । तथाहि परमेश्वरसंहितायां प्रतिष्ठाध्याये चक्रप्रतिष्ठायाम्—

तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञामनुं जपेत् ।
विद्यां गदामित्याद्यं पाठयेत् तद्विदो जनान् ॥

चमूषच्छयेन इति च प्रते विष्णो इति त्वृचौ ।
पाठयेद्बह्वृचानन्याञ्छाकुनं सूक्तमेव च ॥

धृतोर्ध्वपुंड्रः भृतचक्रेतिमन्त्रं कठान् परम् ।
पवित्रं ते विततमित्येतन्मन्त्रं यजुर्मयम् ॥

क्षुरे हरेति सामज्ञान् पवित्रमित्यग्निरित्यपि ।
एभिर्वयमुरुक्रमस्येत्यथर्वणविदो जनान् ॥

एवं संस्थाप्य विधिवन्नवभिः कलशैस्ततः ॥ इति ।

अत्र 'तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञामनुं जपेत्' इति वचनात् एतेषां सुदर्शनस्थापने विनियोगात् सुदर्शनपरत्वं स्पष्टम् । अत्रैव स्नपनकलशविनियोगावसरे—

---

[1] शं. भा. अ. १-२-६-१ [2] शं.भा. अ. २-३-१७-४५

धृतोर्ध्वपुंड्र इति यातुधानीगतेन वै ।
दक्षिणे तु भुजे विप्र इति प्राक्संस्थितेन तु ॥

निचिक्षिप सुपर्णमितिवह्निगतेन तु ।
प्रते विष्णो अब्जचक्रे इति याम्यगतेन तु ।
एभिर्वयमुरुक्रमस्येति यातुधानीगतेन तु ।
धृतोर्ध्वपुण्ड्रः शृतचक्रेति पश्चिमगतेन तु ।
पवित्रमित्यग्निरिति वायुगतेन तु ।
चरणं पवित्रं विततमिति याम्यगतेन तु ।
लोकस्य द्वारमर्चिष्मत् पवित्रमिति रुद्रगतेन तु ।
मन्त्रैरेतैस्तु चाष्टाभिरन्यैस्सौदर्शनैस्तथा ।
संस्नाप्य मध्यकुम्भेन शुद्धोदैरभिषिच्य तु ॥" इति ।

अत्र सौदर्शनत्वमेतेषां मन्त्राणां साक्षादुक्तम् ।

तथा कालोत्तरसंहितायां सुदर्शनाराधनाध्याये—

एवं प्रासादशिखरे चक्रं संस्थापयेद्बुधः ।
द्वादशारमथाष्टारं षडरं वा महामते ॥

संस्थाप्य विधिवत्कुंभं मन्त्रैर्द्वादशभिः क्रमात् ।
दक्षिणे तु भुजे विप्र इति क्षीरेण सेचयेत् ॥

निचिक्षिप सुपर्णमिति दधिना स्नपयेत्ततः ।
प्रते विष्णो इत्यनेन घृतेनैवाभिषेचयेत् ।
एभिर्वयमुरुक्रमस्येति मधुना स्नपयेद्बुधः ।
धृतोर्ध्वपुण्ड्रः शृतचक्रेति सिंचेदिक्षुरसेन तु ।
पवित्रमित्यग्निरिति पञ्चगव्येन सेचयेत्' ॥ इति ।

तथा ब्रह्मसूक्तस्यान्यत्र उपपादनं दृष्टम् । यथा श्रीविष्णुतत्त्वे—

'दिव्यान्तरिक्षभौमानामुत्पातानां प्रशान्तये ।
प्रत्यृचं जुहुयादाज्यं पुंसूक्तेन शतं शतम् ॥
सर्वस्य वशिनेत्याद्यैश्चतुर्भिश्च शतं दधि ।
दक्षिणे तु भुजेत्याद्यैश्चतुर्भिश्चापि तण्डुलैः' ॥ इति ।
प्रत्यंगिरं शिखा शीर्षं ब्रह्मसूत्रं तथैव च ।
वैष्णवं पौरुषं चैव मान्यान् मङ्गलवाचकान् ॥ इति ।

ब्रह्मसूक्तमिति सर्वस्य वशिनेत्यादिकमष्टर्चमुच्यते । नचैतावताप्येतेषां मन्त्राणां श्रुतित्वं न सिध्यति, तेषा तान्त्रिकमन्त्रत्वेनाप्युपपत्तेः । तान्त्रिकमन्त्राणामपि तत्तत्कर्मसु 'अलाभे वेदकर्मणाम् । पाञ्चरात्रोदितेन (मन्त्राणाम्) वा' इत्यादिवाराहवचनेन विनियोगदर्शनात् इति वाच्यम् । तत्तद्वेदपठितत्वेनैव तेषां तत्रोपादानात् । तत्तच्छाखाध्यायिपुरुषजप्यत्वेन विधानाच्च । किञ्चैतेषां केवलं तान्त्रिकमन्त्रत्वे पाञ्चरात्रमन्त्रेषु क्वाप्यनुष्ठानानुसारेण मन्त्रशरीरे वृथा (इता) पाठप्रसङ्ग इति ।

ननु पाञ्चरात्रिकविनियोगबलेनोदाहृतानां श्रुतित्वं तदैव सिध्यति यदि पाञ्चरात्रागमः प्रमाणम् । अन्यथा बौद्धपाशुपताद्यागमा अपि प्रमाणं भवेयुरिति चेत् उच्यते । न तावत् पाञ्चरात्रस्य भ्रांतपुरुषप्रणीतत्वेनाप्रामाण्यम् । तत्प्रणेतुर्नारायणस्य मोहाद्यभावस्य स्वतः सार्वज्ञस्य च 'कारणरूपमेकाकारं परं ब्रह्म शोकमोहविनिर्मुक्तं विष्णुं ध्यायन् न सीदति' इति,

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । न च पाञ्चरात्रं नारायणप्रणोतमित्यत्र मानाभावः । 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।' इत्यादि-

मोक्षधर्मवचनविरोधात् । तथा '**वासुदेवेन यत्प्रोक्तं शास्त्रं भगवता स्वयम् । तद्दिव्यं ब्रह्मरुद्राद्यैः ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥ स्वयं प्रणीतं यच्छास्त्रं तद्विद्धि मुनिभाषितम् ।**' इत्यादिपञ्चरात्रवचनविरोधश्चेति वाच्यम् । नित्येऽपि वेदे काठकादिव्यवहारवत् व्यासप्रोक्त एव महाभारते संहिताविशेषेषु वैशंपायनसंहितादिव्यवहारवच्च कात्स्न्येंन भगवत्प्रणीत एव पाञ्चरात्रे ब्रह्मादिप्रवर्तकत्वमादाय तत्प्रणीतत्वसंभवेनाविरोधात् । न च तत्र भगवत्प्रणीतत्वोक्तिरेव तत्प्रवर्तकत्वाभिप्राया ब्रह्मादिप्रणीतत्वोक्तिस्तु तत्कर्तृकत्वाभिप्रायेति वैपरीत्यमिति वाच्यम् । सांख्यं योगः पाञ्चरात्रमिति पञ्चरात्रस्य सांख्यादिसहपाठनिमित्तसाम्यं वारयितुं[1] भगवता बादरायणेन सांख्यस्य वक्ता कपिलः इत्यादिना सांख्यादीनां संभावितभ्रमकपिलादिकर्तृत्वेनाप्रामाण्यमभिधाय '**पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्**' इति सांख्यादिभ्योऽतिशयेन प्रामाण्यसिद्ध्यौपयिकतया हि अतथाभूतभगवदभिहितत्वस्योक्ततया सांख्यादौ कपिलाद्यभिहितत्वोक्तेरिव पञ्चरात्रे भगवदभिहितत्वोक्तेरपि तत्कर्तृकत्वाभिप्रायकत्वस्यैव वक्तुं युक्तत्वात् । तत्प्रवर्तकत्वमात्रेण पञ्चरात्रस्य सांख्यादिभ्योऽतिशयासिद्धेः । 'तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् । स्वयं प्रणीतं यच्छास्त्रं' इति प्रेत्युपसर्गमहिम्ना ब्रह्मादीनां प्रवर्तकत्वस्यैवोक्तेश्च । प्रवर्तकत्वं व्याख्यानमेव । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यमित्यादौ तेन प्रोक्तमित्यादिपाणिनिसूत्रे च प्रवचनशब्दस्य व्याख्याने प्रयोगात् । तस्मान्न[2] भ्रांतपुरुषप्रणीतत्वेन पञ्चरात्रस्याप्रामाण्यम् । नापि पाञ्चरात्राद्यागमवत् मोहनार्थं प्रणीतत्वेन[3] पञ्चरात्रस्याप्रामाण्यम् ।

त्वमेव धृत्वा तान् लोकान् मोहयस्व जगत्त्रये ॥

---

[1]माभूदिति [2]शैवाद्यागमवत् इति पाठेन भाव्यमिति भाति

[3]प्रवृत्तत्वेन

तथा पाशुपतं शास्त्रं त्वमेव कुरु सुव्रत ।
ते कालशैवपाषण्डमहाशैवादिभेदतः ।
अपि देवि ! प्रवक्ष्यामि तमो यान्ति यथाक्रमम् ॥

'येषां[1] श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ।
प्रथमं हि मया प्रोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ॥'

इत्यादिपाद्मवचनैः

यस्मात्पशुपतिश्चाहं मत्कृताः शास्त्रविस्तराः ।
सर्वे पाशुपता ज्ञेयाः वेदमार्गविरोधिनः ॥

इत्यादिभविष्यत्पुराणवचनैः

कलावपि महाबुद्धे[2] मनुष्याः शङ्करप्रियाः ।
आस्थाय मम शास्त्राणि दूषयेयुश्च सात्विकान् ॥

इत्यादिगारुडवचनैश्च पाशुपतागमस्य मोहनार्थं प्रवृत्तिः इत्यावेदनात्, पञ्चरात्रस्य तथा प्रवृत्तिरिति स्मृतिपुराणादिषु क्वाप्यवेदनात् ।

"यद्यस्माद्वेदवाक्यानां रक्षणार्थं च, पापिनाम् ।
विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यामो वृषध्वज ।
एवं सञ्चोदितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा ॥

चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ।
कपालं लांगु(ग)लं शाक्तं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ॥

पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥"

इत्यादिकूर्मपुराणवचनं पञ्चरात्रस्यापि मोहनार्थं प्रवृत्तिरित्यत्र प्रमाणतया कैश्चिदुदाहृतम्, तत्, भारते पञ्चरात्रप्रामाण्यस्य विस्तरेण प्रतिपादनात् नादरणीयम् । तत्र हि—

---

[1]तेषां [2]महायुद्धे

गूढं मां प्रश्नविभ्राजन् पृच्छसे त्वमिहानघ ।
न ह्येतं त्वं मया शक्यो वक्तुं वर्षशतैरपि ।
ऋते देवप्रसादाद्वै राजन् ज्ञानागमेन वा ॥

गहनं ह्येतदाख्यानमाख्यातव्यं तवारिहन् ।

इत्यादिना प्रश्नात् सत्यं परमरहस्यत्वं दुरवबोधत्वं देवप्रसादादिकं विना वक्तुमशक्यत्वमयोग्येष्ववक्तव्यत्वं च दर्शितम्। तथा तेनैव ब्रह्मन् मर्यादा लोकभाविनी इति लोकहिताय प्रवृत्तत्वं च दर्शितम् ।

तत्र प्रशासतो राज्यं धर्मेणामित्रघातिनः ।
नानृता वाक्समभवत् मनो दुष्टं च नाभवत् ॥

स्थिते तु नृपतौ तस्मिन् शास्त्रमेतत्सनातनम् ।
अतोऽस्य कथितं सत्यं एतद्वः कथितं मया ॥

इत्यादिना धार्मिकजनभूयिष्ठकाल एव पञ्चरात्रशास्त्रस्य प्रचारणम्, तदन्यकाले तु तदप्रचारणं च प्रतिपाद्यते। तथा—

एकाग्रमतयः शान्ताः मुनयः [1]समये रताः ।
नारायणानुशिष्टा हि तथा देवीं सरस्वतीम् ।
विवेश तान् ऋषीन्सर्वान् लोकानां हितकाम्यया ॥

तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ।

इत्यादिना तच्छास्त्रप्रवर्तकमहर्षीणां भगवत्कृपालब्धसरस्वतीमत्त्वं तत्प्रवर्तित-पञ्चरात्रशास्त्रस्य उत्तमत्वं च प्रदर्शितम् ।

"युष्मन्मतिकृतं शास्त्रं प्रजापालो वसुस्तदा ।
बृहस्पतिसकाशाद्वै प्राप्स्यते द्विजसत्तमः ॥

इति वेदैकनिष्ठशिष्याचार्यकत्वं च प्रदर्शितम् ।

---

[1]समयेरणाः

सर्वं प्रमाणं हि तथा यथैतच्छास्त्रमुत्तमम् ।

इत्यादिना वेदाविरुद्धसकलप्रबन्धप्रामाण्ये दृष्टान्तभूमितया पञ्चरात्रशास्त्रं प्रदर्शितम् ।

'अस्मान्प्रवक्ष्यते धर्मान् मनुःस्वायम्भुवस्तथा ।'

इत्यादिना मानवधर्मशास्त्रोपजीव्यत्वं चास्य प्रतिपादितम् ।

तथा—

नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
आरण्यकं च वेदेभ्यः ओषधीभ्यो यथाऽमृतम् ॥
इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
सांख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥
इदं श्रेय इदं ब्राह्मं इदं हितमनुत्तमम् ।
ऋग्यजुस्सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ।
भविष्यति प्रमाणं वै एतदेवानुशासनम् ।

इत्यादिसकलवेदसमन्वितत्वं[1] मुमुक्षूपास्यत्वादिनास्य ज्ञानसिद्धिप्रामाण्यं च प्रदर्शितम् । तथा—

यस्य यज्ञे महानासीदश्वमेधो महाजनः[2] ।
बृहस्पतिरुपाध्यायस्तत्र होता बभूव ह ॥

इत्यादिना पञ्चरात्रनिष्ठस्य उपरिचरवसोः अश्वमेधकथनात्, वेदोक्तकर्मणां पञ्चरात्रकर्मणां च कर्तव्यसामान्यं प्रदर्शितम् । एवं वाराहेऽपि पञ्चरात्रप्रामाण्यं विस्तरेण प्रतिपादितम् ।

पौरुषं सूक्तमास्थाय ये यजन्ति द्विजास्तु माम् ।
संहिताजपमास्थाय ते मां यास्यन्ति ब्राह्मणाः ॥
अलाभे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितेन वा ।
मार्गेण मां प्रपद्यन्ते ते मां पश्यन्ति मानवाः ॥

---

[1]सम्मितत्वं-पाठः [2]महासवः इति पाठेन भाव्यमिति भाति

ब्राह्मणक्षत्रियविशां पञ्चरात्रं विधीयते ।
शूद्रादीनां न यच्छ्रोत्रपदवीमुपयास्यति ॥

एवं मयोक्तं विप्रेन्द्र पुराकल्पे पुरातनम् ।
पञ्चरात्रं सहस्राणां यदि कश्चिद् ग्रहीष्यते ॥

कर्मक्षये च मां कश्चिदिति भक्तो भविष्यति ।
तस्य वेदाः पञ्चरात्रं नित्यं हृदि वसिष्यति ॥

वेदेन पञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन च द्विज ! ।
प्राप्योऽहं नान्यथा प्राप्यो वर्षलक्षैरपि द्विज ॥

इत्यादिना अत्र वेदपञ्चरात्रयोः विकल्पाभिधानात्, वेदतुल्यत्वं वेद विकृतिज्ञैर्वर्णितत्वं शूद्राद्ययोग्यत्वम् वेदपञ्चरात्रयोः समुच्चित्य मोक्षसाधनत्वं चोक्तम् । अलाभे वेदमन्त्राणामित्यत्र वेदमन्त्राधिकाराभावो न विवक्षितः । तथा सति—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां पञ्चरात्रं विधीयते ।
शूद्रादीनां न तच्छ्रोत्रपदवीमुपयास्यति ॥

इति तदनन्तरश्लोकविरोधः स्यात्, किन्तु—

पौरुषं सूक्तमास्थाय ये यजन्ति द्विजास्तु माम् ।

इति पूर्वश्लोकोक्तब्राह्मणान् अधिकृत्यैव वेदोक्तमार्गात् पञ्चरात्रोक्तमार्गस्य मार्गान्तरत्वं प्रतिपाद्यते । एवं—

ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम् ।
मूलरामायणं चैव पुराणं चैतदात्मकम् ॥

ये चानुयायिनस्तेषां सर्वे ते च सदागमाः ।
दुरागमास्तदन्ये ये तैर्न ज्ञेयो जनार्दनः ॥

पुराणैश्चैव वेदैश्च पञ्चरात्रैस्तथैव च ।
ध्यायन्ति योगिनो नित्यं क्रतुभिश्च यजन्ति माम् ॥

इत्यादिब्रह्माण्डरामायणवचनान्युदाहर्तव्यानि । एतेन भारतस्य वाराहादिपुराणवचनानां च सिद्धे प्रामाण्ये तद्वचनबलात् पञ्चरात्रप्रामाण्यं सिध्येत् । न च तत्सिद्धमिति निरस्तम् । इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेद इति इतिहासशब्दितभारतादेः पुराणानां पञ्चमवेदत्वोपपादनेन शिक्षादिवत् विद्यान्तरस्थानान्तरापेक्षया अतिशयितप्रामाण्यस्याङ्गीकर्तव्यत्वात् । एतेन—

तेनोक्तं सात्वतं तन्त्रं यज्ज्ञात्वा मुक्तिभाग्भवेत् ।
यत्र स्त्रीशूद्रदासानां संस्कारो वैष्णवः स्मृतः ॥

इति भागवते ।

अथांशोः सात्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान् ।
महात्मा दाननिरतः धनुर्वेदविदां वरः ॥

स नारदस्य वचनात् वासुदेवार्चने रतः ।
शास्त्रं प्रवर्तयामास कुण्डगोलादिभिः श्रुतम् ॥

तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्वतं नाम शोभनम् ।
प्रवर्तते महाशास्त्रं कुण्डादीनां हितावहम् ॥

इति कौर्मे ।

पञ्चरात्रं भागवतं तन्त्रं वैखानसं हि यत् ।
कर्मभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान् ॥

इति साम्बपुराणे ।

पाञ्चरात्रे च कापाले तथा कालामुखेऽपि च ।
श्रद्धया दीक्षिता यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ॥

इति स्कान्दे च ।

पञ्चरात्रस्य वेदानधिकारिस्त्रीशूद्रकुण्डगोलाद्युपजीव्यत्ववर्णनेन स्मृतिपुराणादिवन्न प्रामाण्यमिति निरस्तम् । उक्तरीत्या वेदाधिकारित्रैवर्णिकान्प्रति प्रवृत्तस्यापि पांचरात्रस्य स्त्रीशूद्रकुण्डगोलादिविषयकत्वं तद्विषयत्वे च मोहनार्थं प्रवृत्तमिति युज्यते । एवं साम्बस्कान्दवचनमपि उदाहृतभारतादिवचनविरोधादप्रमाणमेव । एतेन—

आग्नेयं पंचरान्त्रं तु दीक्षायुक्तं च तान्त्रिकम् ।
अवैदिकत्वात्तत्तन्त्रं यथा वैखानसेन तु ॥
सौम्येन वैदिकेनैव देवदेवं समर्चयेत् ।

इति वैखानसशास्त्रवचनेन पांचरात्रस्यावैदिकत्वं नाम न तावद्वेदविरुद्धत्वम् । ग्रहणाग्रहणादिशास्त्रस्य अवैदिकत्वापत्तेः । उक्तवक्ष्यमाणरीत्या तदभावाच्च, विरोधप्रतिभासमात्रस्य स्मृतिपुराणादिषु सर्वत्र सत्त्वेन तावन्मात्रेण अवैदिकत्वादर्शनात् । पांचरात्रप्रामाण्ये तु नारायणस्य वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वाच्च । नापि तथाविधपुरुषपरिगृहीतत्वम् । पाञ्चरात्रस्य बौद्धादिभिः अपरिगृहीतत्वात् तत्परिगृहीतॄणामस्मदादीनां वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वात् । नापि वेदाविहितधर्मविधायकत्वम् । धर्मत्वे वेदविहितत्वावश्यंभावात्, सर्वस्यापि धर्मस्य वेदविहितत्वात् । अन्यथा चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति जैमिन्युक्तधर्मलक्षणव्याकोपापत्तेः ।

नच सर्वत्रापि तथात्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् उदाहृतबहुप्रमाणैः धर्मार्थे प्रवृत्तत्वस्य धर्मलक्षणत्वे सर्वस्यापि धर्मस्य वेदमूलत्वे च इदं श्रौतम् इदं स्मार्तमिति व्यवहारो न स्यादिति वाच्यम् । अस्मदाद्यधीयमानश्रुतिविहितत्वेन श्रौतत्वव्यवहारस्य ग्रहयज्ञादिस्मार्ताचाराणां वेदमूलत्वेऽपि तेषां वेदानां सदाप्यधीयमानतया तद्विधायकस्मृतिपुराणादीनामेवानधीयमानतया च तत्र स्मार्तत्वव्यवहारस्य चोपपत्तेः । तस्मान्न वेदाविहितधर्मविधायकत्वेनावैदिकत्वम्, नापि वैदिकविद्यास्थानान्तर्गत-

त्वेन अवैदिकत्वम्। रामायणभारतादीनां तदर्थगतत्वेऽपि वैदिकत्वाभ्युपगमात्। नापि मोहनार्थं प्रवृत्तत्वम्। सर्वत्रापि तथात्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्, उदाहृतबहुप्रमाणैः धर्मार्थं प्रवृत्तत्वस्यैव युक्तत्वाच्चेति।

एतेन श्रुत्यादिविरुद्धजीवोत्पत्तिप्रतिपादकत्वात् पञ्चरात्रमप्रमाणम्। तत्र हि वासुदेवात् संकर्षणो नाम जीवो जायते। संकर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञकः, एवं मनसश्चानिरुद्धाख्योऽहंकारः इति जीवोत्पत्तिः प्रतिपाद्यते। सा च 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिश्रुतिविरुद्धेति निरस्तम्। 'तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्यां, सर्वं एवात्मानो व्युच्चरन्ति' इत्यादिश्रुतिष्विव तत्रापि जीवोत्पत्तेरविरुद्धत्वात्। न चोदाहृतश्रुतौ जीवोत्पत्तिः शरीराद्युपाधिकेति वक्तुं शक्यम्। पांचरात्रे तु न तथा, शरीरसृष्टेः मनःप्रभृतिसृष्ट्यनन्तरभावित्वेन तत्पूर्वमुच्यमानायाः जीवोत्पत्तेः स्वरूपेणैव वक्तव्यत्वादिति वाच्यम्। 'अन्नात्प्राणाः भवन्ति भूतानां, प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानं' इत्यादिश्रुतिष्विवात्राप्यर्थस्य विवक्षणीयत्वात्। (स्व) विवक्षितार्थपरिकल्पनेन अप्रामाण्योक्तेरयुक्तत्वाच्च।

एतेनैव कर्तुर्जीवात् करणस्य मनसः उत्पत्तिर्विरुद्धा। तथाऽदर्शनात्। सर्वस्यापीश्वरजन्यत्वाच्चेति निरस्तम्। आत्मन आकाशः सम्भूतः, आकाशाद्वायुः, इत्यादौ आकाशशब्देनेव जीवादिशब्देनापि जीवादिस्थपरमात्मन एव ग्राह्यत्वाच्च, वस्तुतस्तु जीवमनोऽहंकारशब्दाः संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धशब्दसमानाधिकृताः, न प्रसिद्धजीवादिपराः। किन्तु तदधिष्ठातृभगवद्व्यूहपराः इति न काचिदनुपपत्तिः।

यत्तु चतुर्षु वेदेषु पुरुषार्थमलभमानः शाण्डिल्य इमां विद्यामधीतवान् इति वेदानादरवचनेन वेदनिन्दावगमात् पांचरात्रस्याप्रामाण्यमिति।

(तन्न)न हि निन्दान्यायेन तदुपपत्तेः। ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि, यजुर्वेदं इत्यादिश्रुतिवाक्यस्य ब्रह्मविद्याप्रशंसार्थस्य ऋग्गाथा . . . . . . यजुर्निगदो वृथा वाक् इति यजुरादिनिन्दायाः ऋग्वेदस्तुत्यर्थत्वस्य—

चत्वार एकतो वेदाः भारतं त्वेकमेकतः ।
समागतैः सुरर्षिभिः तुलामारोपिताः पुरा ।
महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥

इत्यादौ वेदनिन्दायाः महाभारतप्रशंसार्थत्वस्य च दर्शनात्। तस्मात्पञ्चरात्र-प्रामाण्यं अव्याहतप्रसरमिति। पंचरात्रप्रामाण्यविषयाः अन्येऽपि क्षुद्रोपद्रवाः न्यायमौक्तिकमालायामेव अस्माभिः निरस्ता इति नेह ते निरस्यन्ते इत्युपरम्यते ।

तस्माच्छ्रुतित्वेन अभियुक्तैः पाद्मवचनैश्चोदाहृतत्वात्, भारतवाराहादि-वचनैः प्रमाणत्वेनोपात्तपंचरात्रवचनविनियुक्तत्वाच्च प्रसिद्धश्रुतिभावानां खिलमन्त्राणामखिलमन्त्राणां च तप्तचक्रादिधारणविधायकत्वात्, तन्निषेधक-श्रुतिस्मृत्यादीनां गतिप्रदर्शनाच्च ब्राह्मणादीनां सर्वेषां तद्धारणमावश्यक-मिति स्थितम् ।

नन्विदमयुक्तम्। श्रुतिस्मृत्यादिभिरेव तन्निषेधात्। तथाहि न लोहितं कुर्यादितिश्रुतिस्तावत् लोहितकरणं निषेधति, तप्तचक्रादिधारणे च स्यादेव लोहितमिति तदपि तद्विषयम्। तथा मनुश्च तप्तचक्राद्यङ्कनं निषेधति

'स्वशरीरेऽन्यदेहे वा भवेदिति कति द्विज[1] इति ।

विष्णुरपि—

शङ्खचक्राद्यङ्कनं च नृत्तगीतादिकं तथा ।
एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्विजन्मनः ॥
यथा श्मशानजं काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु ।
तथा चक्राङ्कितो विप्रः सर्वकर्मसु गर्हितः ।
शङ्खचक्रं मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥ इति ।

[1]अत्र समीचीनः पाठः नोपलभ्यते, क्षतिर्द्विज इति ऊहितः पाठः

बोधायनोऽपि—

‘नाङ्कनाय दहेद्देहं दहेच्चेत्कामकारतः ।
नाधिकुर्वन्ति दग्धाङ्गाः श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु’ ॥ इति ।

शातातपोऽपि—

अङ्गेषु नाङ्कयेद्विप्रो देवतायुधलाञ्छनैः ।
दहनाल्लेखनाद्विप्रः पातित्यं याति तत्क्षणादिति ॥

हारीतोऽपि—

रागात्सन्दग्धगात्राणां न स्यात्पारत्रिकं शुभम् । इति ।

एवं पुराणेष्वप्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि । न चात्र उत्सर्गापवादन्यायः अवतरति । विधिनिषेधयोः विषयव्यवस्थापकप्रमाणाभावस्थल एव तदवतारात् । प्रकृते च विष्णुस्मृत्याद्यनुसारेणैव तस्याङ्गीकर्तव्यत्वात् । नचैवं

दक्षिणे तु भुजे विप्रः, ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैरिति

ब्राह्मणादीनामपि तद्विधायकश्रुतिविरोधः । देवा वै सत्रमासत, गावो वा एतत्सत्रमासत इत्यादिमनुष्यमात्राधिकारितया यागविद्ध्यर्थवादगतदेवगवादिशब्दानामिव तत्रत्यद्विजातिशब्दानामपि विवक्षितार्थत्वात् । न च देवा वै सत्रमित्यादीनामर्थवादतया युक्तं तत्राविवक्षितार्थत्वम्, न तु ‘दक्षिणे तु भुजे विप्रः’ इत्यादीनामिति युक्तम् । स्वर्गकाम इत्यादौ पुंस्त्वादेः अविवक्षितत्वस्य मीमांसकैरेव अभ्युपगमात् । किञ्च यदि विप्रो विवक्षितः स्यात् तदा क्षत्रियादिव्यवच्छेद एव स्यात्, ‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत’ इत्यादिवत् । यदि वाक्यान्तरबलात् लक्षणया विप्रशब्दस्य क्षत्रियादिपरत्वं तदा स्मृत्यनुसारेण तथा शूद्रपरत्वम् । यद्यपि ब्राह्मणादीनामपि तप्तचक्रधारणे महत्फलं प्रतिपाद्यते तथापि तस्य न ब्राह्मणादिकर्तव्यत्वं सिध्यति । फलापेक्षया निषेधस्यैव प्रबलत्वात् । यथोक्तं मनुना

'श्रूयते च महत्फलं फलं तत्र परित्याज्यं दोषो हि बलवत्तरः'[1] इति। अयमर्थः—यत्कर्म फलसाधनं दोषहेतुश्चाभ्युपेयते तत्कर्म, दोषस्य अवश्य-परिहार्यत्वात् अननुष्ठेयम्। तत्र एतेन तप्तमुद्रादिधारणं न निषेद्धुं शक्यते, रागप्राप्तस्यैव निषेधात्। न हि तादृशधारणं रागप्राप्तम्, तस्य दुःखरूप-त्वात्। अतः श्रुत्या प्राप्तिः वक्तव्या, श्रुतिप्राप्तस्य च न सर्वात्मना निषेध इति, न तौ पशौ करोतीत्यादाविव विकल्प एव समाश्रयणीय इति निरस्तम्।

नात्मानमवसादयेत् इत्यादौ रागतः प्राप्त्यभावेऽपि निषेधदर्शनात्। किञ्च न रागप्राप्तस्य निषेधः। अगम्यागमनादिगतेष्टविशेषनिषेधसाधनत्वस्य प्रत्यक्षादिसिद्धतया तस्य अनिषेध्यतया [2] . . . . ननेना-निष्टसाधनत्वस्यैव बोध्यत्वात्।

वस्तुतस्तु श्रुतिविशेषादिना तात्पर्यापरिज्ञानदशायां तप्तचक्रादि-धारणस्य सर्वविषयत्वप्रसक्तौ कुसमयादितः तथा प्रसक्तौ वा श्रुतिविशेषादिना तन्निषेधो युक्तः। अन्यथा न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इत्यादि-निषेधानुपपत्तेः। नहि पशौ तात्पर्यापरिज्ञानदशायां आज्यभागप्रापकं वाक्यान्तरं तथाविधसमये वास्ति येन तत्रेव अत्रापि तुल्यवद्विकल्पाश्रयणेन तद्धारणं सर्वविषयं स्यादिति।

किञ्च नात्र विकल्पो युज्यते, गुरुलघुनोर्विकल्पाभावात्, भावे वा तद्धारणविधायकशास्त्रस्याननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गात्, धारणफलस्या-धारणेनापि सिद्धेः, [3]एकविधयोरेव विकल्पाश्रयणात्। यथाहुः 'विकल्पो

---

[1]महत्फलं श्रूयते च दोषोऽपि बलवत्तरः।
फलं तत्र परित्याज्यं दोषो हि बलवत्तरः॥
इति पाठेन भाव्यमिति भाति।

[2]अत्र पाठःलुप्तः। [3]एकविकल्पयोरेव

विशिष्टफलत्वादिति ' (ब्र.सू.) न ह्यधारणेऽपि संभवति तत्फले तदर्थं तद्धारणे [1]कोऽप्युत्तमः प्रवर्तते इति शक्यते वक्तुम्, व्यवस्थितविकल्पाश्रयणं च विष्णुस्मृत्यनुसारेणेत्युक्तमिति ।

मैवम् । उदाहृतश्रौतस्मार्तनिषेधानां तप्तचक्रादिधारणविषयत्वस्यैवा-सिद्धेः, तथाहि—न तावत् न लोहितं कुर्यादितिश्रुतिः तप्तमुद्राधारणं निषेधति, अपदार्थत्वात् अवाक्यार्थत्वाच्च । शस्त्रादिच्छेदनेनेव तप्तचक्रा-द्यङ्कनमात्रेण लोहितोत्पत्त्यदर्शनेन तस्य तद्विषयत्वायोगात्[2] . . . . कस्यचित्कालान्तरे लोहितो भविष्यतीति चेन्न, यादृशाङ्कनेन कस्यापि न कदाचिदपि लोहितं भविष्यति तादृशाङ्कनस्यैव विधिरित्यभ्युपगमात् । तथैवाचाराच्च । अस्तु वा तत्र कालान्तरे लोहितोत्पत्तिः । न हि तावता अस्य निषेधविषयता । अन्यथा कृच्छ्रचान्द्रायणादिकमनुतिष्ठतः तदसहिष्णु-तया कालान्तरे कस्यचिद्दैवान्मरणे कृच्छ्रचान्द्रायणादिधर्माणामपि न हिंस्यादिति निषेधविषयत्वापत्तेः ।

ननु मरणोद्देश्यकमरणानुकूलव्यापारस्यैव हिंसात्वात् कृच्छ्रचान्द्रा-यणादीनां मरणोद्देश्यकत्वाभावात् न तद्विषयत्वमिति चेत् तर्हि लोहितो-द्देश्यकलोहितानुकूलव्यापारस्यैव तन्निषेधविषयत्वमस्तु । लोहितानुकूल-व्यापारमात्रस्य तन्निषेधविषयत्वे कण्डूाद्यपनोदनाय प्रवृत्ते व्यापारे लोहितो-त्पत्तेः, सोऽपि तद्विषय एव स्यात् । तथाच कण्डूाद्यपनोदनं न केनापि क्रियेत । किञ्च मरणोद्देश्यकत्वं न हिंसाशब्दार्थे प्रवेशनीयम् । द्वेषि-दुःखानुभवमात्रोद्देश्यके दैवात्सद्यो द्वेषिमरणानुकूलव्यापारे अव्याप्तेः । ऋषिपुत्रादिमरणानुद्देश्यके तन्मरणानुकूलदशरथादिव्यापारे अव्याप्तेश्च । न च तत्रापि यथाकथञ्चित् गजादिमरणोद्देश्यकत्वमस्तीति वाच्यम् । फलीभूतमरणोद्देश्यकत्वस्यैव वक्तव्यत्वात्, अन्यथा द्वेषिमरणोद्देश्यकस्य

---

[1]कोऽप्यमत्तः इति पाठः [2]अत्र पाठः लुप्तः

दैवात्तन्निकटस्थपुरुषमात्रमरणानुकूलव्यापारस्यापि द्वेषिहिंसात्वापत्तेः । नचोक्तस्थलद्वयेऽपि लक्षणाऽगमनं न दोषः । तयोः अलक्ष्यत्वादिति वाच्यम् । लौकिकानां तत्रापि हन्तृत्वव्यवहारात् । दशरथादीनां ब्राह्मण-बुद्धया भयादृषिपुत्रनिकटोपगमनदर्शनाच्च । एतावांस्तु विशेषः । ज्ञानपूर्वे प्रत्यवायभूयस्त्वम्, अज्ञानपूर्वे तु अल्पीयस्त्वमिति । यदि गललग्नान्नेन-मरणस्थले अन्यमरणोद्देशेन क्षिप्तनाराचहतब्राह्मणमरणस्थले च तदनुकूल-व्यापाररूपहिंसायां निषेधविषयत्वभिया हिंसाशब्दार्थे मरणोद्देश्यकत्व-विशेषणं प्रवेश्यते, तदा अग्नीषोमीयहिंसायामपि तदविषयत्वाय हिंसाशब्दार्थे तद्व्यावर्तकविशेषणान्तरं प्रक्षेप्तव्यं स्यात् । तथा च तत्र नोत्सर्गापवादः । तथा च तप्तचक्राद्यङ्कने कस्यचित्कदाचित् लोहितोत्पत्तावपि न तस्य तन्निषेधविषयत्वमिति स्थितम् ॥

अस्तु वा तप्तचक्राद्यङ्कनं नियमेन लोहितोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः, तथापि तस्य न निषेधविषयत्वम्, सामान्यनिषेधस्य विशिष्य विहितेतर-परत्वात् । न हिंस्यादित्यादिसामान्यनिषेधस्य विशिष्य विहिताग्नीषो-मीयादिहिंसातिरिक्तहिंसाविषयत्वात् । अन्यथा कर्णवेधादेरपि न लोहित-मित्यादिनिषेधविषयत्वप्रसंगात् । तथाच कर्णवेधादिकं न केनाप्यनुष्ठीयेत । अमुमेवार्थं पाद्मवचनान्यपि उपोद्बलयन्ति ।

वैष्णवत्वस्य सिध्यर्थं ज्ञानसिध्यै विशेषतः ।
प्रतपेच्छङ्खचक्राभ्यां हुत्वा होमं विशेषतः ॥
अन्यैर्न दाहयेद्गात्रं ब्राह्मणो हरिलाञ्छनात् ।
शङ्खचक्रगदाखड्गशार्ङ्गादन्यैर्हरेरपि ॥
न लक्षणैर्दहेदङ्गान्यदग्धो नार्हति क्रियाम् ।

एतेन 'स्वशरीरेऽन्यदेहे वा दहेदिति कर्णिकद्विज[1]' इति निषेधोऽपि

---

[1]दहेन्न त्रिकरणं द्विजः इति स्यात् पाठः

व्याख्यातः । अत्र हि द्विजशब्दो ब्राह्मणपरः । तस्य त्रिकरणं निषिध्यते । त्रयश्च किणा ज्याघातायुधद्यूतनिरन्तराधिकारनिमित्ता इति तद्व्याख्यातृभिरेव व्याख्यातम् । यदि करण(किण)मात्रनिषेधपरोऽयं स्यात्तदा त्रिशब्दो निरर्थकः स्यात् । नन्वेवं पाद्मवचनानुसारेण विधिनिषेधयोः व्यवस्थितत्वे विष्णुस्मृत्युक्तव्यवस्थाविरोधः स्यात् । अस्मदुक्तव्यवस्थांगीकारेणैव शूद्राणामपि भगवदायुधधारणमेव कर्तव्यम्, नत्वन्यायुधधारणमिति पाद्मवचनेन नियम्यते इत्यङ्गीकर्तव्यमिति चेत् तथा सति बहुबाधापत्तेः । तथाहि दक्षिणे तु भुजे विप्र इत्यत्र तावत् विप्रशब्दस्य लक्षणया शूद्रपरत्वमभ्युपगन्तव्यम् ।

धृतोर्ध्वपुण्ड्रः धृतचक्रधारी
विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
ता(स्व)रेण मन्त्रेण सदा हृदिस्थं
परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥

इत्यादिश्रुतेस्तु न कथञ्चिदपि शूद्रविषयत्वं शक्यते वक्तुम् । अत्र हि प्रणवानुसन्धानपूर्वकविष्णुध्यानाङ्गतया चक्रधारणादिकं विधीयते, नहि ब्रह्मविद्यायां प्रणवानुसन्धाने वा शूद्रस्याधिकारोऽस्ति । अन्यथा अपशूद्राधिकरणविरोधापत्तेः । **'सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं शूद्राय नेच्छन्ति'** इति विरोधापत्तेश्च । तथा अतिपाप्मानमरातिं तरेम, एभिर्वयमुरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवेम इत्यादिश्रुतौ शूद्राणामेव तथानुसन्धानं च कल्प्यं स्यात्, तथा 'नित्यं धारयते द्विजः, ब्राह्मणस्य विशेषेण, विप्रश्चक्रलाञ्छनसंयुतः' इत्यादिवृद्धमनुशङ्खयमादिस्मृतिस्थद्विजब्राह्मणविप्रादिशब्दानां लक्षणया शूद्रपरत्वं कल्प्यं स्यात् । तथा **'ब्राह्मणैः क्षत्रियैः वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः'** इत्यादौ 'दाहयेत्सर्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये' (इत्यादौ)ब्राह्मणशब्दशूद्रशब्दबहुवचनान्तसर्ववर्णशब्दश्चानर्थकः स्यात् ।

तथा–

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च [1]वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
अवश्यं धारयेच्चक्रमग्नितप्तमतन्द्रितः ॥

इत्यादौ ब्रह्मचार्यादिशब्दानामानर्थक्यं स्यात् । न हि शूद्राणामेवमाश्रम-विभागोऽस्ति । 'किञ्च अन्यैर्न दाहयेद्गात्रं ब्राह्मणो हरिलाञ्छनात्' इत्यादौ उदाहृतपाद्मवचनगतब्राह्मणविषयस्य यदि शूद्रविषयत्वं स्यात् , तदा–

उपनीय विधानेन पश्चात्कर्मसु योजयेत् ।
ब्राह्मण्यमन्त्रसिद्ध्यै च ज्ञानसिद्ध्यै विमुक्तये ॥

इत्यादिपूर्वोत्तरानेकवचनविरोध एव स्यात् । तस्माद् बहुश्रुतिस्मृतीतिहास-पुराणाद्यनुसारेणैव विष्णुस्मृत्यादिवचनानि व्याख्येयानि । बहुबाधस्य अन्याय्यत्वात् । त्वद्विवक्षितार्थत्वस्याप्रनुत्तमालिकाकरणदीपारोपण-संकीर्तनादिकमेकजातेः शूद्रस्य धर्मः । द्विजन्मनस्तु न जातु न केवलं एतावानेव धर्मः, अन्यदपि श्रुत्याद्युदितं यज्ञादिकमप्युभयं धर्म इति प्रथमश्लोकार्थः । गीतनृत्तयोः ब्राह्मणधर्मत्वं च हरिगीतनृत्तादिरूपो धर्मोऽयं एकजातेः शूद्रस्य[2] जातु न गृह्यम्(?) । किन्तु द्विजन्मन एव ।

यथोक्तम्—

स्त्रियः शूद्रादयश्चापि बोधयेयुः हिताहितम् ।
यथार्हं माननीयाश्च नार्हन्त्याचार्यतां क्वचित् ॥ इति ।

न च प्रथमपक्षे जातुशब्दस्य केवलार्थकत्वे लक्षणा, द्वितीयपक्षे च अध्याहारो दोषः । बहुबाधापेक्षया तयोः सह्यत्वात् । द्वितीयवचनानां तु यथा चक्राङ्कित इत्यत्र अङ्काभ्यां शङ्खचक्रे स्वयमेव बिभर्ति, न तु

---

[1]वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः [2]सकाशादिति अध्याहार्यम्

सुवर्णादिनिर्मिताभ्यां न वा आचार्यमुखेन, तस्य धारणस्य अकृतसमत्वेन शङ्खचक्रादिधारणरहितस्येव सकलद्विजकर्मसु अनधिकारात् सः बहिष्करण-योग्यः ।

सुदर्शनं पाञ्चजन्यं सौवर्णेन प्रकारयेत् ।
रौप्येण वाऽपि ताम्रेण कांस्येनापि प्रकारयेत् ॥

आचार्यादनभिप्राप्तः प्राप्तो वा भूरिदक्षिणम् ।
अङ्गोपांगैश्च संयुक्तः कृतोऽपि न कृतो भवेत् ॥

इति अन्यथैव नियमोक्तेरिति ।

नाङ्कनाय दहेद्देहं दहेच्चेत्कामकारतः ।
नाधिकुर्वन्ति दग्धाङ्गाः श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु ॥

इति बोधायन(श्रु)स्मृतिरपि एवंपरतया व्याख्येया। तत्रैव कामकारत इत्युक्त-त्वात् । 'अङ्गेषु नाङ्कयेद्विप्रो देवतायुधलाञ्छनैः' इति शातातपस्मृतेरपि अन्यैर्नदाहयेद्गात्रं इत्यादिपाद्मवचनेन गतिरुक्तैव, हारीतस्मृतौ रागसञ्छिन्न-गात्राणमिति छेद एव निषिध्यते । न तु तप्तचक्राङ्कनम् । रागसन्दग्ध-गात्राणामिति पाठेऽपि न दोषः । निषेधस्य रागविषयत्वस्य स्फुटत्वादिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एवं निषेधकपुराणवचनान्यपि अविरोधेन व्याख्ये-यानि ।

केचित्तु, न लोहितं कुर्यादित्यादिनिषेधानां सामान्यरूपत्वेऽपि—

शङ्खचक्राद्यङ्कनं च नृत्तगीतादिकं तथा ।
एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्विजन्मनः ॥

इत्यादीनाम्, दक्षिणे तु भुजे विप्रः इत्यादिश्रुतिविरुद्धानां विरोधाधि-करणन्यायेन अप्रामाण्यं स्यात् । अत्र हि औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या इत्यादिस्मृतीनां औदुम्बरीं स्पृष्ट्वा उद्गायेत् इत्यादिश्रुतिविरुद्धानाम-प्रामाण्यमुक्तम् । नच(न)लोहितं कुर्यादित्यादेः सामान्यरूपत्वेऽपि शाखानां

विप्रकीर्णतया शङ्खचक्राद्यङ्कनं ब्राह्मणेन न कर्तव्यम् इत्येवमाकारा श्रुतिः सम्भवतीति नात्र विरोधाधिकरणन्यायावतार इति वाच्यम् । औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या इत्येवमाकारश्रुतिसंभावनाया अपि सुलभत्वेन तेषामपि उदाहरणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । शाकलादिभिः स्वीयग्रन्थानां श्रुतिमूलतया अप्रामाण्यानभ्युपगमेन तादृशश्रुतिव्यतिरेक एव निश्चीयते इति चेन्न ।

तैस्तथाऽनभ्युपगमेऽपि वैदिकानां त्वदुक्तरीत्या तन्मूलभूतश्रुति-संभावनायाः सुलभतया वैदिकान्प्रत्यपि तदुक्तस्य सर्वस्याप्यर्थस्य धर्मत्व-प्रसंगात् । किञ्च विधिमात्रे सर्वत्र निषेधश्रुतिसंभावनायाः सुलभत्वेन गुरुलघुत्वेन विकल्पायोगेन च विधिमात्रस्याननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यप्रसंगः । यदि च अत्यन्तानुपलभ्यमानतया गगनारविन्दकल्पं तादृशं श्रुतिवचनं कश्चिदाशंकेत सोऽयं स्वजननीव्यभिचारशङ्कया स्वस्यापि ब्राह्मण्ये न विश्वसेदेव । अस्मदुदाहृताखिलश्रुतीनां तु विश्वसनीयत्वे पंचरात्रादि-विनियोग एव हेतुरिति न कश्चिद्दोषः । अतः शङ्खचक्राद्यङ्कनञ्चेत्यादिश्रुतेः स्मृत्या बाध एवेत्याहुः ।

ननु—

“ श्रूयते च महादोषः श्रूयते च महत्फलम् ।
फलं तत्र परित्याज्यं दोषो हि बलवत्तरः ” ॥

इति मनुस्मृतौ फलसाधनत्वेन विहितस्यापि दोषहेतोः कर्मणो दोषस्य परिहार्यतया अननुष्ठेयत्वमुक्तमिति चेन्न,

तप्तचक्रादिधारणस्य तद्वचनविषयत्वाभावात् । किं विधिनिषेधयोः सामान्यविशेषरूपत्वं किंवा उभयोरपि विशेषरूपत्वम् । किंवा विधेः विशेषरूपत्वं निषेधस्य तु सामान्यरूपत्वम् । नाद्यः निषेधवाक्यस्य पर्युदासाश्रयणेन यजतिषु येयजामहे इति मन्त्रं कुर्वन्ति इत्यादिविधिशेष एवाभ्युपगतः । न हि तत्र दोषफलयोः उभयोरपि साधनत्वम् । न

द्वितीयः, अग्नीषोमीयपश्वालम्भनन्यायेन विशेषविधिबलेन सामान्यनिषेधस्य बाधिततया तादृशकर्मफलसाधनमित्येवाभ्युपगन्तव्यत्वात् । नहि प्रकृते दोषहेतुत्वं श्रूयते, न लोहितं कुर्यादित्यादिकं तु सामान्यनिषेधः इत्युक्तम् । तस्मान्मनुवचनं श्येनादिविषयमेवाङ्गीकर्तव्यम् । तत्र दोषफलयोरुभयोरपि सत्त्वात् । न हि हन्यादिति तत्र दोषश्रवणात् । तथा श्येनेनाभिचरन् यजेत इति प्रकृत्य यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते यमभिचरति श्येनेन इति द्वेष्यवधरूपफलश्रवणात् । नचात्रापि सामान्यविशेषन्यायात्फलहेतुत्वमेव न दोषहेतुत्वमिति युक्तम् । अग्नीषोमीयवधेन हिंसायाः विधानाभावेन तद्विषयत्वायोगात् । यदा हिंस्यं तदा श्येननामकेन यागेन यजेतेति तत्र हि द्वेष्यवधरूपफलोद्देशेन श्येनयागो विधीयते साधनस्यैव विधिव्यापारविषयत्वात् न फलस्य । अतो न निषेधस्य विषयः । सामान्यनिषेधस्य विशिष्य विहितेतरपरत्वात् ।

ननु विरोधे हि सामान्यनिषेधस्य विशिष्य विहितेतरपरत्वं वाच्यम् । न चात्र विरोधोऽस्ति । तथाहि—अग्नीषोमीयं पशुमालभेत इत्यादिक्रतुशरीरनिर्वर्तकतया सन्निपत्योपकारकपश्वालम्भनं विधीयते । न हिंस्यादित्यादिना च हिंसामात्रस्य दोषहेतुत्वमावेद्यते । न हि क्रत्वंगत्वपापहेतुत्वयोः विरोधोऽस्ति । अन्यथा एकस्यैव दध्नः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वाभावप्रसङ्गात् । किञ्च वाक्यद्वयानुसारेण एकस्या एव अग्नीषोमीय हिंसायाः शुभाशुभहेतुत्वम् ।

स्तुतावपि वेदप्रामाण्यानिर्वाहादिति चेत् ।

अत्र केचिदाहुः । हिंसा द्विविधा, क्रत्वर्था पुरुषार्था चेति । तत्र पुरुषार्थहिंसैव निषेधस्य विषयः, क्रत्वर्था तु विधेः, तत्र दोषस्यापि संभवेऽपि तुल्यायव्ययफलत्वेनाप्रवृत्त्यापत्या वेदाप्रामाण्यापत्तौ तत्परिहाराय

एवमेव व्यवस्थायाः अभ्युपगन्तव्यत्वादिति अग्नीषोमाद्यालम्भो हिंसैव न भवति, येनायं निषेधविषयः स्यात् । प्राणवियोजनफलकव्यापारमात्रस्य हिंसत्वाभावात् । अन्यथा गललग्नान्नमरणस्थले परिवेषयितुः हिंसकत्वप्रसङ्गात् । तद्व्यावृत्त्यर्थं मरणोद्देशकत्वे सति इति विशेषणे अग्नीषोमीयादिहिंसाव्यावृत्त्यर्थं अशास्त्रीयक्रमेणेत्यपि विशेष्यताम् । गललग्नान्नमरणे परिवेषयितुः हिंसकत्वव्यवहाराभावात् तद्व्यावृत्त्यर्थं तद्विशेषणमिति चेत् तुल्यम्, न हि ज्योतिष्टोमादिकमनुतिष्ठन्तं प्रति अयं हिंसकः इति कोऽपि वैदिको व्यवहरति । लौकिकव्यवहारानुरोधेनैव शब्दार्थस्य निर्णेयत्वात् । तथा मन्त्रवर्णोऽपि **'न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ इदेषि पथिभिः सुगेभिः (१-१६२-२१)** हरी ते युञ्जा प्रिषति अभूतामुपास्थाद् वाजी धुरि रासभस्य ॥

यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः ।
तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥

इति हिंसाद्यभावोक्तिपूर्वकं संज्ञपनीयपशोर्विशिष्टदोषाप्राप्तिं वदति । नचात्र विरोधोऽस्ति[1] येनायं गुणवादः स्यात् । तस्मादग्नीषोमीयपश्वालम्भनं न हिंस्यादिति निषेधविषयएव न भवति इति न किंचिदनुपपन्नमित्याहुः ।

तस्मान्मनुवचनस्य श्येनादिकमेव विषय इति । किंच प्रकृते न फलहेतुत्वमात्रं श्रूयते । दिवानक्तं बिभृयुस्तज्जनास इति नित्यत्वस्यापि श्रवणादिति संतप्तचक्रादिधारणस्यावश्यंकर्तव्यत्वमिति ।

नन्विदमयुक्तम् तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः, गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत्, मध्ये बाहुमदधत् सुदर्शनम्, मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणाः, बिभृयाद्वै सुदर्शनम्, धृतोर्ध्वपुण्ड्रः शृतचक्रधारी इत्यादिषु श्रुतिषु सुवर्णं

---

[1]विशेषोऽस्ति इति पाठः

[1]धार्यमित्यादाविव आभरणरूपेणैव [2]सुदर्शनादिधारणस्य प्रतीतेः । यथाह बृहस्पतिः—

जातस्य तु कुमारस्य धारयेत् पञ्चमे दिने ।
चक्रं कृत्वा सुवर्णेन षडरं मन्त्रसंयुतम् ॥ इति ।

शांडिल्योऽपि—

कारयित्वा सुवर्णेन पञ्चायुधगणं हरेः ।
बध्नीयात् कर्णदेशेषु बालानां सूतिकागृहे ॥
मुक्तामणिसुवर्णाद्यैः कृत्वा चक्रादिभूषणम् ।
यथार्हं बिभृयुः सर्वे पुमांसः स्त्रीजनोऽपि वा ॥ इति ।

एवं स्मृतिपुराणादिष्वपि द्रष्टव्यमितिचेन्न ।

सर्वशाखप्रत्ययन्यायेन सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन च एकप्रकरणपठितानां सर्वेषामपि व्याख्यानानामेकविषयत्वे सति पशुमालभेतेति पशुशब्दस्य छागवपायामिति समानप्रकरणपठितमन्त्रोपात्तछागे पर्यवसानवत् अतप्ततनुः चक्रं बिभर्ति वपुषाभितप्तम्, नेमिना तप्ततनुः, उरुक्रमस्य चिह्नैरंकिता इत्यादिसमानप्रकरणपठितमन्त्रांतरोपात्तविशेषेष्वेव तासामपि पर्यवसानस्योचितत्वात् । जातस्य तु कुमारस्य इत्यादिकं समानप्रकरणपठितस्य ग्रहादि (पीडादेः निवारणार्थं) धारणान्तरपरम् । तस्मादुदाहृतानां समानप्रकरणपठितानां कारणवाक्यानां छागपशुन्यायेन एकत्र विशेषे पर्यवसानाभावेन जगत्कारणमनेकं स्यादिति ।

एतेन तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता इत्यादौ चक्रादिधारणस्थानमेव प्रतीयते । अतप्ततनूः, नेमिना तप्ततनुः, चक्रं बिभर्ति वपुषाभितप्तमित्यादौ शरीरमात्रे मध्ये बाहुमित्यत्र बाहुमध्ये दक्षिणे तु भुजे विप्र इत्यादौ

---

[1]भार्यम् [2]सुदर्शनधारणस्य

भुजमात्रे, मूले बाह्वोरित्यत्र बाहुमूले च तद्धारणं प्रतीयते। एवं च कथमत्र निर्णय इति निरस्तम्।

अत्रापि सामान्यविशेषन्यायेन मूले बाह्वोरित्युक्तस्थानविशेषपर्यवसानस्य युक्तत्वात्।

तथाप्यव्यवस्था दुष्परिहरा। चरणं पवित्रं, पवित्रं ते विततं, चक्रं बिभर्ति, अदधत् सुदर्शनम्, नेमिना तप्ततनूः धृतचक्रधारीत्यादौ चक्रधारणमात्रस्य प्रतीतेः। उरुक्रमस्य चिह्नैः, आयुधानि बिभ्रत् इत्यादौ च शङ्खचक्राद्यनेकायुधधारणस्य प्रतीतेश्च। अब्जचक्रे पवित्रे, बिभृयाद्वै सुदर्शनम् सव्ये तु शङ्खम् इत्यादौ शङ्खचक्रोभयधारणस्य प्रतीतेः। नचात्र सर्वशाखाप्रत्ययन्यायः। प्रतप्तपञ्चायुधधारणस्य कैश्चिदप्यकरणात्। नापि विकल्पः, तत्सूचकवाकाराद्यदर्शनात्, गुरुलघुविषये विकल्पायोगाच्च। व्यवस्थापकप्रमाणाभावे व्यवस्थितविकल्पाश्रयणायोगाच्च इति चेत्।

अत्र केचित् आयुधानि बिभृयात् इत्यादौ उपादेयगततया बहुत्वं पश्वेकत्वादिवद् विवक्षितम्। तस्य च कपिंजलाधिकरणन्यायेन त्रित्व पर्यवसाने प्राप्तेऽपि।

ललाटे तु गदा धार्या मूर्ध्नि चापशरौ तथा।
हृन्मध्ये नन्दकं चैव शङ्खचक्रे भुजद्वये॥

उपवीतादिवद्धार्याः शङ्खचक्रगदादयः।
पञ्चायुधानि धार्याणि भक्तिश्रद्धोपबृंहितैः॥

इति वचनानुसारात् पञ्चत्वसंख्यायां तस्य पर्यवसानमाश्रयणीयम्। चक्रं बिभर्ति, अब्जचक्रे पवित्रे इत्यादिकं तु, 'एकं द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते चतुरो वृणीते न पञ्चादि वृणीते, इत्यत्रैकद्विचरणयोः त्र्यार्षेयवरणैकदेशानुवादत्ववत् पञ्चायुधधारणं विध्येकदेशानुवादः। एवं चित्रादिशब्दा-

नामपि ब्राह्मणैः क्षत्रियैरित्यादिविहिताधिकार्येकदेशानुवादत्वम् । (अतः) सवर्षामपि सदा पञ्चायुधानि धार्याणीत्याहुः ।

अन्ये तु एकस्मिन्नेव मन्त्रे प्रते विष्णो, अब्जचक्रे पवित्रे इत्यादि-शङ्खचक्रादिधारणं विधाय अन्ये पुराणा लिंगान्यंगे तावकान्यर्पयन्ति इति केषांचिदतिशयिताधिकारिणामेव पञ्चायुधधारणविधानात् ।

'चक्रं वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा ।
धारयित्वैव विधिवद् ब्रह्मकर्म समारभेत्' ॥

इति इत एव विकल्पोक्तेः

चक्रांकितधराः केचित् केचिच्छङ्खधरास्तथा ।
शङ्खचक्रधराः केचित् इत्यादौ पृथगभिधानाच्च ।

[1]. . . वा विषयतया शक्ताशक्तविषयतया वा पञ्चायुधद्वयेकायुधधारणानि व्यवस्थाप्यन्त इत्याहुः ।

ननु तथापि तप्तचक्रादिधारणं किं नित्यम् उत नैमित्तिकम् यद्वा काम्यम् अथ प्रायश्चित्तम् । नाद्यः नियतसमयकर्तव्यत्वाभावात् । न द्वितीयः । निमित्ते सति चोदितत्वाभावात् । अकरणे प्रत्यवायाश्रवणाच्च । न तृतीयः । अनियतानुष्ठानप्रसङ्गात् । अत एव न तुरीयः । याजयित्वा प्रतिगृह्य वा . . . स्वाध्यायं वेदमधीयीत ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैऋतं गर्दभ-मालभेत इत्यादिवत् पापविशेषसंयोगे सति अचोदितत्वाच्च । सामान्यतः पापनिवर्तकत्वेन प्रायश्चित्तत्वे च धर्ममात्रस्य तथात्वापत्तेः । धर्मेण पापमपनुदति इत्यादिश्रुत्या धर्ममात्रस्य पापनिवर्तकत्वावेदनात् । तस्मात् कथमस्य धर्मत्वमिति चेत् । उच्यते ।

'दिवा नक्तं बिभृयुस्तज्जनासः ।'
ऊर्ध्वपुंड्रं तथा चक्रं नित्यं धारयते द्विजः ॥

---

[1]अत्र पाठः लुप्तः

'चक्राङ्कितस्सदा तिष्ठेत् चिह्नं कृष्णायुधादिना ।
नित्यं कुर्वन्नतन्द्रितः' ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणेषु तस्य नित्यत्वं तावच्छ्रूयते ।

'अचक्रधारिणं विप्रं यः श्राद्धे भोजयिष्यति ।
रेतोमूत्रपुरीषादि स पितृभ्यः प्रयच्छति ॥'

इत्यादावकरणे प्रत्यवायश्चोच्यते ।

तथा—

सुदर्शनं धारयित्वा वह्नितप्तं द्विजोत्तमः ।
उपनीय विधानेन पश्चात्कर्मसु योजयेत् ॥

इत्यादौ उपनयनाव्यवहितकालः तद्धारणकाल इत्युच्यते । नचैवं—

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि मन्त्रदीक्षाविधिं परम् ।
सुदर्शनं पाञ्चजन्यम् . . . . . . ॥

इत्यादिवचनान्तरविरोधः । तत्र भगवन्मन्त्रोपदेशकाल एव चक्रादिधारणकथनात् । उपनीतस्यैव च वैदिकमन्त्रोपदेशेऽधिकारादिति वाच्यम् । तस्य प्रयोगान्तरत्वात् ।

उपवीतादिवद्धार्याः शङ्खचक्रगदादयः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥

अंकयेच्छङ्खचक्राभ्यां दक्षिणेतरपार्श्वयोः ।
विप्राणां वेदविदुषां वैष्णवानां विशेषतः ॥

इत्यादौ तत्रोपनयनाद्यंगताया भगवन्मन्त्रोपदेशांगतायाश्च प्रतिपादनात् । वैष्णवानां विशेषत इत्यनेन प्रयोगान्तरे तस्याकरणे प्रत्यवायभूयस्त्वमेवोच्यते, न तु ब्राह्मणोपयुक्तधारणस्यानावश्यकत्वम् । यथा—तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेदित्यादिकं आहिताग्नेः अनृतवचने प्रत्यवायाधिक्यपरम्, अनाहिताग्नेस्तु तदल्पीयस्त्वपरम्, न त्वनाहिताग्नेः अनृतवचने सर्वात्मना

दोषाभावपरं तद्वत् । एवं श्रृतास इद्वहन्तस्तत्समाशत । तद्विष्णोः परमं पदम्, येन गच्छन्ति लाञ्छिताः, तुरीयं धाम महिषो विवक्ति, नेमिना तप्ततनूः ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति, स एति नाकम् इत्यादिश्रुतिषु फलसाधनत्वश्रवणात्, काम्यत्वमप्यङ्गीकर्तव्यम् । नचैवं नित्यानित्य-संयोगविरोधः । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः, दध्ना जुहोति, दध्नेन्द्रियकामस्य—इत्यादाविव एकस्यैव विनियोगभेदेन तदुभयोपपत्तेः । तथा अतिपाप्मानमरातिं तरेम, स एति नाकं दुरिता विधूय, इत्यादिश्रुतिषु पापनिवर्तकतया प्रायश्चित्तत्वं नैमित्तिकत्वं चोच्यते, धर्ममात्रस्य पापनिवर्तकत्वेन प्रायश्चित्तत्वस्येष्टत्वात् । न च नित्यस्य प्रायश्चित्तरूपादिकं विरुद्धम् । अयाजयित्वा अप्रतिगृह्य वा अनश्नन् स्वाध्यायं वेदमधीयीत, त्रिरात्रं वा यो यक्ष्यति, इत्युक्त्वा, ' न यजते त्रैधातवीयेन यजेत' इत्यादौ नित्ययोरेव अध्ययनगायत्रीजपयोः दीक्षाशेषत्वेन क्रत्वर्थत्व-स्यैव त्रैधातवीयस्य प्रायश्चित्तादिरूपत्वस्य च दर्शनात्, ' तवाङ्किता लोके सुभगा भवेम, भूरितेजः प्रयच्छति, स एति नाकं दुरिता विधूय, नेमिना तप्ततनूः ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति, जन्माम्भोधिं तर्तवे, तद्विष्णोः परमं पदं येन गच्छन्ति लाञ्छिताः' इत्यादिश्रुतीषु उच्यमानं सौभाग्यतेजः प्रधृष्णुत्वदुरितावधूननमोक्षाद्यनेकफलसाधनत्वमेकस्य कथमुपपद्यत इति वाच्यम् । यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत, सर्वेभ्यः कामेभ्यः दर्शपूर्णमासौ, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते, यदष्टाकपालो भवति पूत एव तेजस्व्यन्नादः इन्द्रियावी पशुमान् भवति, इत्यादिश्रुत्यनुसारेण सौभरदर्शपूर्णमासवैश्वानरेष्ट्यादीनामनेकफल-साधनत्वस्याभ्युपगमात् ।

नन्वेवमपि तप्तचक्रादिधारणरूपकर्मणो मोक्षसाधनत्वमङ्गीकर्तुं न युज्यते । मोक्षस्य ब्रह्मज्ञानैकसाध्यत्वात् । तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पंथा अयनाय विद्यते । न कर्मणा, नास्त्यकृतः कृतेन, न दानेन न

चेज्यया इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । नच वचनबलात् तस्य मोक्षसाधनत्वं निषेधश्रुतीनां सामान्यरूपतया संकोच इति वाच्यम् । अपाम सोमं अमृता अभूम, अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति इत्यादिवचनबलात् सोमपानचातुर्मास्यादीनामपि मोक्षसाधनत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः श्रोतव्य इत्यादिशास्त्राणामननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गात्, अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् इति न्यायात् । न च शास्त्रद्वयप्रामाण्यात् कर्मविशेषाणां ब्रह्मज्ञानस्य च समुच्चित्य मोक्षसाधनत्वम् । तथासति कर्मणः ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वापत्त्या कर्मणां चांगित्वापत्त्या यज्ञेन दानेन इति कर्मणां ज्ञानांगत्वप्रतिपादकशास्त्रविरोधात् ज्ञानस्यैव अङ्गित्वाभ्युपगमाच्च इति चेत् ।

अत्राहुः धृतोर्ध्वपुण्ड्रः धृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा, वैष्णवत्वस्य सिध्यर्थं ज्ञानसिध्यै विशेषतः । प्रतप्तेच्छङ्खचक्राभ्यामित्यादिश्रुतिस्मृतिषु तावत् तप्तचक्रादिधारणरूपकर्मणो ब्रह्मज्ञानांगत्वमवसीयते, ब्रह्मज्ञानं च मोक्षहेतुरिति स्थिते ब्रह्मज्ञानरूपांगिफलमेव ब्रह्मसायुज्यमित्यादिना तदङ्गेन तप्तचक्रादिधारणे उपचर्यते । यथा 'ता वा एताः स्वर्गस्य लोकस्य' इत्यादौ चातुर्होत्रचयनादिफलमेव तदङ्गभूत-अपायाख्येष्ट्यादिषूपचर्यते तद्वत् । एवं पापनिवर्तकत्वादिकमपि तस्य पापनिवर्तककर्मावृततया स्वातन्त्र्येण वा उपपादनीयम् । तस्य वैदिककर्माङ्गत्वं च "पारयित्वैव विधिवत् ब्रह्मकर्म समारभेत्" इत्यादिपाद्मवचनैः स्पष्टम् । न च एकस्यानेकशेषत्वं स्वतन्त्रस्य सतः अंगत्वं च विरुद्धम् । स्वतन्त्रस्यैव मन्त्रादेः अनेककर्मशेषत्वस्य स्वतन्त्रस्य सतो वाजपेयादिबृहस्पतिसवाद्यङ्गस्य च दर्शनादिति । तस्मात् प्रचरदवस्थश्रुतिगतमन्त्राणाम् अखिलमन्त्राणां च तप्तचक्रादिधारणविधायकत्वे न कश्चिद्दोषः ।

ननु सर्वेषामपि मन्त्राणां कथं तप्तचक्रादिधारणविधायकत्वम् । धारणस्य वाक्यान्तरप्राप्तत्वेनापूर्वत्वाभावात् । अन्यथा अग्निहोत्रं जुहोति

उदिते जुहोति, दध्ना जुहोति, अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः इत्यादिषु सर्वत्रापि होमविधानप्रसंग इति चेत्—

अत्र केचित्—उदाहृतमन्त्राणां भिन्नशाखास्थत्वेन तत्तदध्येतृपुरुषान्प्रति अपूर्वार्थत्वसम्भवेन तेषां सर्वेषामपि विधायकत्वोपपत्तेः । न च एकस्यैव सर्वशाखाध्ययनम् । साङ्गं सशिरस्कं स्वीयशाखाध्ययनस्यैव स्वाध्यायोऽध्येतव्यः इत्यध्ययनविधिविहितत्वात् । अन्यथा तत्र स्वाध्यायशब्दवैय्यर्थ्यात्, स्वाध्यायशब्दस्यैव देवतावाचकत्वे प्रमाणाभावात्, [1]अध्यायानामुपाकर्मेत्यादिस्मृतिषु अध्यायशब्दस्य वेदे प्रयोगदर्शनात् ।

त्रिःस्वाध्यायं वेदमधीयीत इत्यादौ वेदशब्दस्य पृथगुपादानाच्च । तत्र वेदशब्दसामानाधिकरण्येन स्वेन अध्येतुं योग्यं इत्यर्थस्याश्रयणीयत्वात् । न च स्वीयत्वानिरूपणम् । वयं तैत्तिरीयाः, वयं काण्वाः वयं माध्यन्दिनाः इत्यादिकुलपरंपराप्राप्तव्यवहारानुसारेण तन्निरूपणसंभवात् । न च तैत्तिरीयादेः शाखान्तराध्ययनप्रसंगः, अभ्युदयार्थं तस्यापि तदध्ययनोपपत्तेः । सर्वैः सर्वशाखाध्ययनस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च । केषाञ्चित् सर्वशाखाध्ययनसंभवेऽपि तस्य तान्प्रत्येव अपूर्वत्वविधायकत्वात्, अन्यथा सर्वस्यापि वेदस्य नित्येश्वरप्रत्यक्षसिद्धार्थकत्वेन अस्मादादीन्प्रत्यपि तत्र अपूर्वार्थकत्वाभावप्रसंगात् । न च सर्वशाखाध्ययनसमर्थान्प्रत्यपि न तेषां मन्त्राणामपि सर्वात्मना अविधायकत्वम् । यथा अस्ति तत्र कश्चिदुत्पत्तिविधिः, क्वचिद्विनियोगविधिः, क्वचित्त्वधिकारविधिरित्यभ्युपगमात् । प्रयोगविधेश्च सर्वत्र परिकल्प्यत्वात् । न च भगवदायुधसंख्यास्थानविशेषादिपरिज्ञानार्थं एकैकशाखाध्यायिनोऽपि सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन

---

[1]अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।
हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥

याज्ञवल्क्यस्मृ. आचाराध्याय—स्नातकधर्मप्र. श्लो.-१४२

मन्त्रान्तराणामपि अनुसरणीयतया सर्वान्प्रत्यप्युत्पत्तिवाक्येनैव प्राप्ततया कर्मस्वरूपविधेः अभ्युपगन्तव्यत्वेन अन्यत्र प्राप्तस्थानविशेषसंख्याविशेषफल-संबन्धादिकं विधाय तद्वत्त्वमेव वक्तव्यमित्येव वक्तव्यमिति वाच्यम् । अधीतिक्रमेणैव तत्तच्छाखिनः प्रति तन्मन्त्रस्याप्राप्तार्थकत्वसम्भवेन विधित्वाक्षतेः । न हि स्वशाखाध्ययनसमये अधीयमानं विनियोजकफलादि-बोधकं वा वाक्यं उत्पत्तिवाक्यश्रवणाभावापराधेन मूकमिति शक्यते वक्तुम् । वाक्यानां गृहीतसंगतिकपुरुषान्प्रति बोधकत्वस्वाभाव्यात् । न चाध्ययनकाले सर्वात्मना व्युत्पत्त्यभावः । अर्थज्ञानपर्यन्तं व्याकरणा-ध्ययनादिना तत्सम्भवात् । अतः सर्वेषामपि मन्त्राणां विधायकत्वे बाधकाभावात् तद्विहितं तप्तचक्रादिधारणं सर्वैरप्यनुष्ठेयम् इति सिद्धम् ॥

ननु कथं अनुष्ठानप्रकारनिश्चयः । केषाञ्चित् सकृदेव अनुष्ठान-दर्शनात् । अन्येषां च प्रतिसंवत्सरं एकवारं, द्विवारं, त्रिवारं वा अनुष्ठान-दर्शनाच्च इति चेत् ।

अत्र केचित्—अशेषकर्मशेषतया अस्य सकृदेवानुष्ठानम् । तथाहि—

उपवीती शिखी विप्रः चक्रलाञ्छनसंयुतः ।
चक्रलाञ्छनहीनस्य विप्रस्य विफलाः क्रियाः ॥

इत्यादिना शिखोपवीतानामिव चक्राद्यङ्कनस्य कर्मानुष्ठानकाले विद्यमानस्यैव तदङ्गत्वावेदनात् । शुचित्वापादकत्वेन अस्य कर्मशेषतया—

'विष्णुचक्राङ्कितं देहं पवित्रं इति वै श्रुतिः ।'

इत्यादिस्मृतौ चक्राद्यङ्कनरूपक्रियाणां सम्बन्धेनैव शरीरस्य पावित्र्यप्रति-पादनात् । प्राथमिकतापनेनैव बहुकालमनुवर्तमानचक्राद्यङ्कनस्य संपाद-यितुं शक्यत्वात्, तावन्मात्रोपजीवनेनैव कर्मप्रवृत्तेश्च न पौनःपुन्येन कर्माणि चक्रादिधारणमनुष्ठापयन्ति । अन्यथा प्रतिक्षणं तदनुष्ठानप्रसङ्गः । यद्वा, अनेकाङ्गयागप्रधानयागार्थानामपि बर्हिर्लवनादीनां न यावत्प्रधान-

मावृत्तिः, किन्तु सकृदेवानुष्ठानम् । संस्कृतबर्हिषैव सर्वेषां साध्यत्वात् [1]. . . . या बर्हिस्तदुपसामित्मामित्यन्यशेषाहुतस्य बर्हिषोऽन्यत्र विनियोगेऽपि न संस्कारस्यावृत्तिः, बर्हिषः एकत्वात् । यथा वा क्रतुसिध्यापादकानां स्नानाचमनादीनां क्रत्वादौ सकृदनुष्ठितानामेव सकलाङ्गप्रधानशेषत्वम् । कर्तुरेकत्वात् । तद्वत् सकृदेवानुष्ठितं तप्तचक्रादिधारणं सकलधर्मक्रतुशेषतां भजते । अस्य नित्यकाम्यत्वेऽपि नित्येनैव काम्यसिद्धेः उभयार्थमपि सकृदेवानुष्ठानम् । नैमित्तिके त्वस्य यावन्निमित्तं नैमित्तिकस्यानुष्ठेयत्वात् आवृत्तिफलत्वे प्रतिफलमावृत्तिरेव । एकानुष्ठानेन सर्वेषां फलानां युगपत् सिध्यसंभवात् । काम्यस्य कारीर्यादेः पुनःफलाकाङ्क्षायां अनुष्ठानावृत्त्यभ्युपगमात् । सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ इति सकलफलसाधकत्वेन श्रुतयोः दर्शपूर्णमासयोः प्रतिफलमनुष्ठानावृत्तेः सर्वकाम्याधिकरणसिद्धत्वाच्चेत्याहुः ।

अन्ये तु यावद्देहपातमनुवर्तमानचक्राद्यङ्कनस्य तापेन सम्पादने शरीरस्याक्षमतया किञ्चित्कालमनुवर्तमानमेव चक्राद्यङ्कनं कर्माङ्गतया श्रुत्यादिभिः विधीयते इति वक्तव्यम् । तावन्मात्रेणापि विधीनां चारितार्थ्यात् । तदपगमे पुनरनुष्ठेयमित्यशेषकर्मशेषतया अस्य असकृदेवानुष्ठानम् । तदनुपगमेऽपि तदनुष्ठानं नैमित्तिकम् । नच तप्तचक्रादिधारणस्य अङ्कनसम्बन्धेनैव कर्माङ्गत्वाभ्युपगमे प्रतिदिनं अनुष्ठीयमानगोपीचन्दनानुलिप्तचक्राद्यङ्कनेन क्रतुविधीनां चारितार्थ्यात्, तेषां न चक्राद्यङ्कनानुष्ठापकत्वम् । तप्तचक्राङ्कनेनैव कार्यसम्भवे गोपीचन्दनानुलिप्तचक्राद्यङ्कनवैयर्थ्यं चेति वाच्यम् । तप्तचक्राद्यङ्कनस्यैव नित्यतया तेनैव विधीनां चारितार्थ्यात् ।

कृष्णायुधाङ्कितं पुण्यं गोपीचन्दनमृत्स्नया ।
प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यति ॥

---

[1]अत्र समीचीनपाठः मृग्यः

इति पाद्मवचनानुसारेण गोपीचन्दनलिप्तचक्राद्यङ्कनस्य फलार्थत्वेन अवैय्यर्थ्याच्च इत्याहुः ॥

तस्मात् स्वतःसर्वज्ञसदाचारसंग्रहप्रवृत्तपरमकारुणिकभगवत्प्रणीतपञ्चरात्रपुराणाभियुक्तोदाहरणादिसिद्धश्रुतिभावैः अप्रतिहतविधिशक्तिकैः तादृशपाञ्चरात्रसनकादिस्मृतिवचनैः सदैव (?) सदये कर्मणि विनियुक्ततया सिद्धसुदर्शनादिधारणतात्पर्यैः सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन अधिगतपरस्परसौहार्दैः अखिलमन्त्रैः अधीयमानमन्त्रैः स्मृतीतिहासपुराणसदागमसदाचारैश्च प्रसिद्धधर्मभावस्य श्रुतिस्मृत्याद्यनिषिद्धस्य तप्तचक्रादिधारणस्य सर्ववर्णाश्रमकर्तव्यत्वं सिद्धमिति सर्वं समंजसम् ।

इति श्रीविजयीन्द्रेण मुनिना प्रीतये हरेः ।
अकारि चक्रमीमांसा वैष्णवोल्लासकारिणी ॥

[1]इति श्री विजयीन्द्रश्रीपादविरचिता चक्रमीमांसा समाप्ता॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

पूर्वोत्तरविरुद्धापि वागेषास्तु सतां मुदे ।
असतां नहि युक्तायामपि वा विप्रमोदिता ॥

अयं श्लोकः प्रकृतासंगतः लिपिकरेण योजित इति प्रतिभाति ।

[1]लिखितपुस्तके इतःपरम् इयं पंक्तिः दृश्यते— 'श्री सुमतीन्द्रतीर्थ गुरुभ्यो नमः। इतःपरं तप्तचक्रादिमुद्राधारणविषये प्रमाणमंत्रावलिः लिखितास्ति । सा दर्शनीया' इति ।

|| श्रीमन्मूलरामो विजयते ||

|| श्रीगुरुराजो विजयते ||

श्रीविजयीन्द्रयतीन्द्रैर्विरचिता

चक्रमीमांसा

गौरवसम्पादकाः

विद्वांसः श्री राजा एस्. गिरि आचार्याः
श्रीपादपुत्राः

सम्पादकमण्डली

श्री विद्वांसः साणूरु भीमभट्टाः
श्री विद्वांसः माळगि रामाचार्याः
श्री विद्वांसः गुरुवेङ्कटाचार्याः

उपसम्पादकाः

श्री राजा एस्. पवमानाचार्याः
श्री कडप राघवेन्द्राचार्याः

प्रकाशकाः

अध्यक्षाः

श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्

मन्त्रालयः

1993

प्रथमावृत्तिः १००० प्रतीकानि

क्रि. श. १९९३

मुद्रकः

डि. यस्. कृष्णाचार्यः, प्रभा मुद्रणालयः, बेंगलूरु - 560 004

SREE

SRIMANMOOLARAMO VIJAYATE

CHAKRAMIMAMSA

BY

SRI VIJAYEENDRATHEERTHA

Published by

ADHYAKSHA

SRI GURUSARVABHOUMA SAMSKRITA VIDYAPEETHA

SRI RAGHAVENDRASWAMI MUTT

MANTRALAYAM POST

Kurnool Dist. (A.P.)

First Edition 1993

1000 Copies

Printed by D. S. Krishnachar at Prabha Printing House,
22-A, Dr. D.V.Gundappa Road, Basavanagudi, Bangalore-4

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

श्रीमद्धंसनामकपरमात्मप्रवर्तित श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यो-
ज्जीवितानादिपरंपराप्राप्तद्वैतवेदान्तविद्यासिंहासनाधीश्वराणां
परमहंसपरिव्राजकाचार्येत्याद्यमन्दबिरुदवृन्दविभूषितानाम्
अगम्यमहिमश्रीराघवेन्द्रगुरुसार्वभौम करकमलसञ्जातमौनि-
वृन्दारकमालारत्नायितानां
श्री श्री १०८ सुजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां करकमलसञ्जात
श्री श्री १०८ सुशमीन्द्रतीर्थश्रीपादानाम्

अनुग्रहवचनसुमनसः

जगद्विख्यातयशसां श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुरुराजानां परमगुरुभिः श्रीविजयीन्द्रतीर्थगुरुपादैः प्रणीतेषु चतुरधिकशतग्रन्थेषु चक्रमीमांसा-नामकोऽयमन्यतमो ग्रन्थतल्लजः सद्वैष्णवानां तप्तचक्रादिमुद्राधारणविषये संभाव्यमानानां समेषां विशयविशेषाणां समूलोन्मूलने सर्वथा प्रभविष्णुरेवेत्यत्र नास्ति संशयकणिकापि । अद्य यावत् कुत्रापि कोणे निलीनस्य अस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनेन सात्त्विकजनतायाः महोपकारं कृतवद्भ्यः पण्डितवर्येभ्यः समेऽपि गुरुवर्याः श्रेयःपरम्परां विदध्यासुरित्याशास्महे । विशेषतश्च चिरायुषः राजा पवमानाचार्यस्योत्साहेन ग्रन्थोऽयं प्राकट्यमभजतेति तमाशीः परम्पराभिः योयुज्यामहे । एवमेव श्रीविजयीन्द्रयोगिविरचिताः समस्ताः अपि ग्रन्थाः एतद्द्वाराऽतिशीघ्रं मुद्रापिताः प्रकाशपदवीं नीता भवन्तु इत्याशास्महे ॥

इत्यनेकनारायणस्मरणानि
श्री सुशमीन्द्रतीर्थश्रीपादाः

मन्त्रसिद्धिप्रदं मन्त्रालयक्षेत्रम्
श्रीमुखसंवत्सरस्य कार्तिक
शुक्लबलिप्रतिपदि
कलिवर्षम् ५०९५
14-11-1993

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

प्रास्ताविकं किञ्चित्

भक्तानां मानसांभोजभानवे कामधेनवे ।
नमतां कल्पतरवे जयीन्द्रगुरवे नमः ॥

विदितचरमेवेदं सर्वेषां विपश्चितां यत् श्रीमध्वमतवर्धनानां श्रीराघवेन्द्रगुरुसार्वभौमानां परमगुरुभिः श्रीविजयीन्द्रतीर्थश्रीपादैः चतुरधिकशतग्रन्थाः निरमीयन्त, येषां नामानि यो विद्वान् आचक्षीत स पण्डित इति परिगण्येत इति श्रीराघवेन्द्रविजये समुट्टंकितमस्तीति । परन्तु आस्माकदौर्भाग्यवशात् एतेषु ग्रन्थेषु बहवोऽनुपलब्धा एतावत्पर्यन्तम्, उपलब्धेष्वपि बहवः लेखककृताशुद्धिबाहुल्येन दुष्पठाः, तेषामुपयोजनेन शुद्धादर्शप्रतिलेखनमतीवायाससाध्यं च । परन्तु तेषां ग्रन्थानां प्रतिपाद्यविषयगरिमा, सशिरःकम्पं श्लाघनीयाऽनितरसाधारण-प्रतिपादनशैली च सर्वस्य सहृदयस्य चेतः चमत्करोति इत्यस्मिन् विषये प्रेक्षावन्त एव प्रमाणम् ।

प्रकृते च तैरेव विरचितः चक्रमीमांसानामकोऽयं ग्रन्थः प्राचीन-कोशागारेषु विद्वत्समाजे चोपलब्धः इदानीमिदंप्रथमतया अस्माभिः समुपलब्धः संशोध्य संप्रकाश्यते । वैष्णवानां सर्वेषु श्रौतस्मार्तकर्मसु अधिकारसिध्यर्थं अत्यावश्यकस्य तप्तचक्रादिमुद्राधारणस्य श्रुतिस्मृति-सिद्धत्वं मीमांसाशास्त्रमर्यादया सविस्तरं सयुक्तिकं च प्रतिपादनं प्रायः एतं ग्रन्थं विहाय नान्यत्र कुत्रापि गोचरीभवतीत्युक्तिः नातिशयोक्ति-कोटिमवगाहते इति ग्रन्थस्यैतस्यावलोकनेन सुस्फुटं प्रतिभायात् ।

श्रीभारतीरमणमुख्यप्राणः मध्वरूपेण अवतीर्य महोपकारद्वयं कृतवान् इति श्रीसुमध्वविजयकवयः श्रीनारायणपण्डिताचार्याः वर्ण-यन्ति । तद्यथा—

सज्जनान् सह महादरेण नॄन्
पापिनां प्रकृतितोऽप्रियाकृति ।
दारुणाघगणदारणं स्म स
ग्राहयत्यपि सुदर्शनद्वयम् ॥ इति ।

(सुम. सर्गः ९ श्लो. ३९)

यद्यप्यत्र सुदर्शनचक्रमुद्राधारणमेकमेव कण्ठतोऽभिहितम्, परन्तु श्रुतिस्मृतिसंप्रदायानुसारेण चक्रशङ्खगदापद्ममुद्राणां एवं नारायणमुद्रायाश्च धारणमार्द्रगोपीचन्दनेन सह इदानीमपि आचर्यते । तत्र सुदर्शनचक्रस्य पांचजन्यशङ्खस्य चेति द्वयोस्तु होमाग्नितप्तयोः दक्षिणसव्यबाहुवक्षःस्थलयोः सुदर्शनस्य तु उदरेऽपि, इति तप्तमुद्राधारणमिदानीमपि संप्रदायानुसारिणः समाचरन्ति ।

सुदर्शनमहाज्वाल कोटिसूर्यसमप्रभ ।
अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥
पांचजन्य निजध्वानध्वस्तपातकसंचय ।
त्राहि मां पापिनं घोरसंसारार्णवपातिनम् ॥

इति मन्त्रोच्चारणपूर्वकं गुरुभिः प्रदत्तं समन्त्रहोमाग्नितप्तं तप्तमुद्राद्वयं शिष्याः स्वांगेषु धारयन्ति । एतत्सुदर्शनधारणेन बाह्येन, आन्तरे मुख्यप्राणानुगृहीतसुदर्शनधारणे स्वात्मनोऽधिकारिण इति संमन्यन्ते, जनुर्लाभस्य सार्थकतामाकलयन्ति च मुख्यप्राणमतानुसारिणः ।

परन्तु तप्तमुद्राधारणविषये यानि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि प्रमाणत्वेनास्माभिरुद्राह्रियन्ते तत्प्रतिपाद्यार्थविषये परवादिनः बहुधा विप्रतिपद्यन्ते । नैते मन्त्राः तप्तमुद्राधारणपराः सोमरसऋजीषशोधकस्य दशापवित्रस्य स्तोत्रे, तत्कार्यप्रशंसनादौ च विनियुक्ताः इति ; स्मृतिवाक्यानि तु कानिचिदप्रमाणान्येव, कानिचित्तु विष्णुभक्तानां बालानां स्त्रीणां

पुरुषाणां च सुवर्णादिनिर्मितचक्रादिभगवदायुधानामलंकरणार्थं धारणपराणि, एवंचैषां श्रुत्यादिवाक्यानां तप्तचक्रादिमुद्राधारणविषये निर्णायकप्रमाणत्वं वक्तुं न शक्यते । किञ्च अलङ्कारार्थं सौवर्णचक्रादिधारणमपि ऐच्छिकम् । शूद्रादीनामवरवर्णीयानां धर्मः सः । एवं च भवदुक्तार्थं संदिग्धप्रामाण्यकैरेतैर्मन्त्रैः स्मृतिवाक्यैर्वा तप्तमुद्राधारणस्य शास्त्रीयत्वं कथं निश्चिनुध्वे इत्येवमाक्षिपन्ति बाह्याः । परन्तु श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादाः इमान् सर्वानपि कुशङ्काशंकून् समूलमुन्मूलयामासुः । श्रीपादानां विमर्शसरणिरन्यादृशी । ते ह्यत्र सप्रमाणं सावधारणं मनोज्ञया शैल्या तानाक्षेपान् प्रत्यक्षेपिषत । कचित्तेषामुत्तरं मनोहरं मनसि दृढनिरूढं च भवति । तद्यथा—यद्येते श्लोकाः प्रक्षिप्ताः इति भवता उच्यते तर्हि सर्वैरपि स्वानभिमतार्थबोधकाः श्लोकाः प्रक्षिप्ता इत्युदीर्य विजयिभिर्भूयेत । तस्मात् यैः श्लोकैरुक्तार्थाः संहितासु स्मृतिषु वा तत्तत्कर्मसु विनियुक्ताः ते श्लोकाः प्रक्षिप्ता इति नैव वक्तव्यम् इत्युत्तरं वदन्ति श्रीपादाः ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशने आदर्शप्रतिदानेन, संशोधनेन च उपकृतवद्भ्यः सर्वेभ्यः धन्यवादसमर्पणपूर्वकं एतादृशकार्ये मां विनियुज्य हरिवायुगुरूणामनुग्रहपात्रं कृतवद्भ्यः गुरुचरणेभ्यः नमोवाकमसकृदावेद्य विरमामः ॥

१४–११–१९९३
मन्त्रालयक्षेत्रम्

हरिगुरुकृपाकांक्षिणः
आचार्यः साणूरु भीमभट्टः
सदस्याश्च

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाः

येनाहमिह दुर्मार्गादुद्धृत्याभिनिवेशितः ।
सम्यक् श्रीवैष्णवे मार्गे पूर्णप्रज्ञं नमाम्यहम् ॥

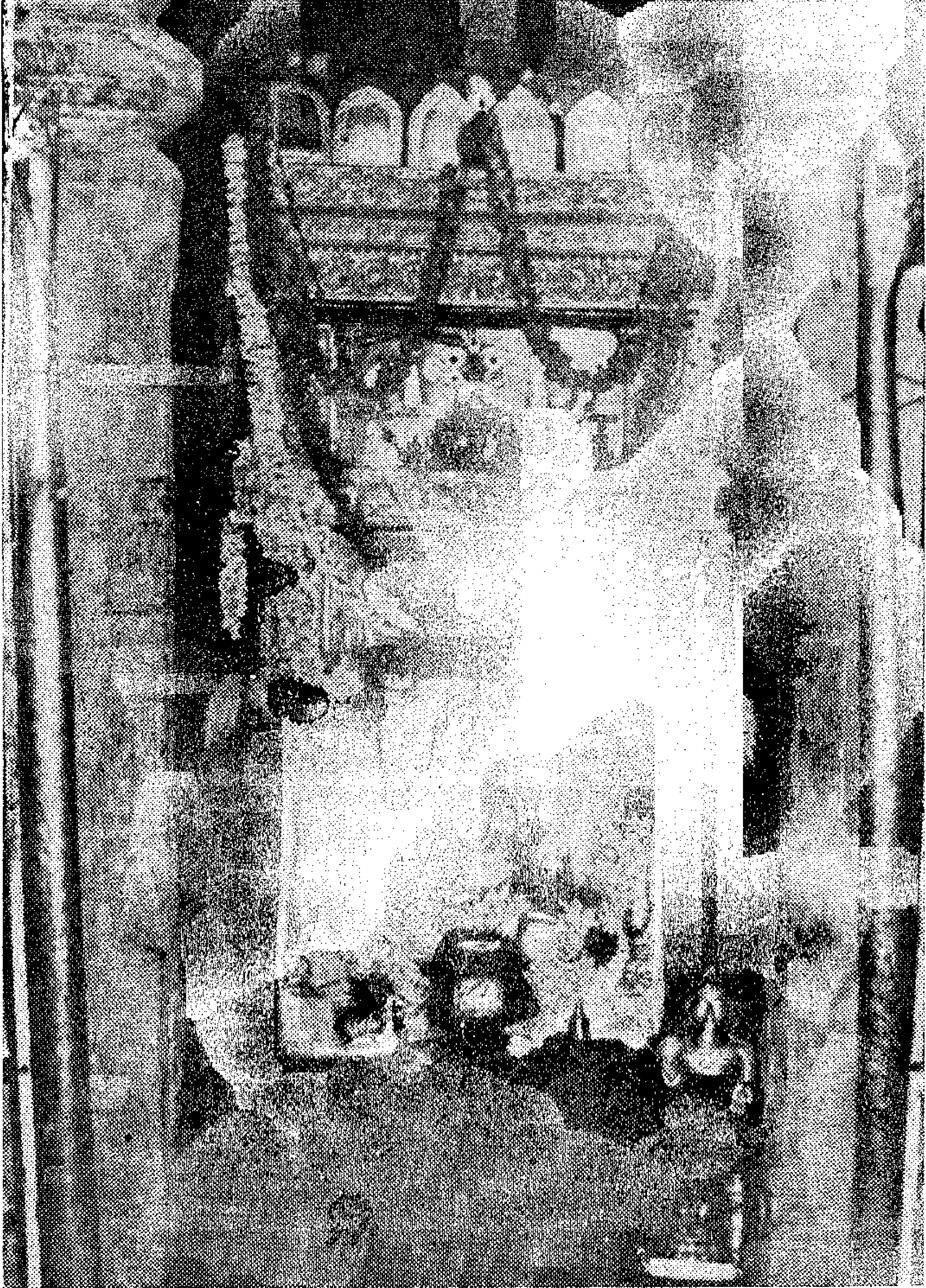
चतुष्षष्टिकलापारावारपारीणशेखराः

श्रीविजयीन्द्रतीर्थश्रीपादाः

विद्वद्वरोऽस्माद्विजयीन्द्रयोगी विद्यासु ह्यास्वतुलप्रभावः ।
रत्नाभिषेकं किल रामराजात्प्राप्याग्र्यलक्ष्मीनकृताग्रहारान् ॥

श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमाः

श्रीमतो राघवेन्द्रस्य नमामि पदपङ्कजे ।
कामिताशेषकल्याणकलनाकल्पपादपौ ॥

श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थश्रीपादाः

सुयमीन्द्रकराब्जोत्थं सुविद्याबोधकं सदा ।
सुमूलरामपूजाढ्यं सुजयीन्द्रगुरुं भजे ॥